॥ શ્રીસ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્ ॥

॥ શ્રી સારંગપુર - વચનામૃતમ્ ॥

સંવત્ ૧૮૭૭ ના શ્રાવણ વદિ ૫ પંચમીને દિવસ સ્વામી શ્રી સહજાનંદજી મહારાજ ગામ શ્રીસારંગપુર મધ્યે જીવાખાચરના દરબારમાં ઉત્તરાદે બાર ઓરડાની ઓસરીએ વિરાજમાન હતા. અને સર્વે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં અને પોતાના મુખારવિંદની આગળ મુનિ તથા દેશદેશના હરિભક્તની સભા ભરાઇને બેઠી હતી.

પછી મુક્તાનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન પુછ્યો જે "जितं जगत् केन मनो हि येन ॥" એ શ્લોકમાં એમ કહ્યું છે જે, " જેણે પોતાનું મન જીત્યું તેણે સર્વ જગત જીત્યું, તે મન જીત્યું કેમ જણાય ?" પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ જે પંચવિષય તેમાંથી જ્યારે ઇન્દ્રિયો પાછાં હઠે અને કોઇ વિષય પામવાની ઇચ્છા રહે નહિ, ત્યારે સર્વે ઇન્દ્રિયો વશ થાય છે અને જ્યારે ઇન્દ્રિયો વિષયનો સ્પર્શ જ ન કરે ત્યારે મન પણ ઇન્દ્રિયો લગણ આવે નહિ અને હૈયામાં ને હૈયામાં રહે એવી રીતે જેને પંચવિષયનો ત્યાગ અતિ દૃઢ પણે કરીને થયો ત્યારે તેનું મન જીત્યું જાણવું. અને જો વિષય ઉપર કાંઇ પ્રીતિ હોય તો મન જીત્યું હોય તો પણ જીત્યું ન જાણવું.

પછી વળી મુક્તાનંદ સ્વામીએ પુછ્યું જે, "વિષયની નિવૃતિ થયાનું કારણ તે વૈરાગ્ય છે કે પરમેશ્વરને વિષે પ્રીતિ છે ?" પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, "એક તો વિષયની નિવૃત્તિનું કારણ આત્મનિષ્ઠા છે અને બીજું માહાત્મ્યે સહિત જે ભગવાનનું જ્ઞાન તે છે, 'તેમાં આત્મનિષ્ઠા તો એવી રીતની જોઇએ જે, હું ચૈતન્ય છું ને દેહ જડ છે, અને હું શુદ્ધ છું, ને દેહ નરકરૂપ છે, અને હું અવિનાશી છું ને દેહ નાશવંત છે અને હું આનંદરૂપ છું ને દેહ દુઃખરૂપ છે" એવી રીતે જ્યારે દેહ થકી પોતાના આત્માને સર્વ પ્રકારે અતિશય વિલક્ષણ સમજે ત્યારે દેહને પોતાનું રૂપ માનીને વિષયમાં પ્રીતિ કરે જ નહિ. એવી રીતે આત્મજ્ઞાને કરીને વિષયની નિવૃત્તિ થાય છે. અને ભગવાનનો મહિમા એમ વિચારે જે હું આત્મા છું અને જે પ્રત્યક્ષ ભગવાન મળ્યા છે તે પરમાત્મા છે અને ગોલોક, વૈકુંઠ, શ્વેતદ્વીપ તથા બ્રહ્મપુર તથા અનંતકોટી બ્રહ્માંડના પતિ જે બ્રહ્માદિક દેવ એ સર્વેના સ્વામી જે શ્રી પુરુષોત્તમ ભગવાન તે મને પ્રત્યક્ષ મળ્યા છે અને તે મારા આત્માને વિષે પણ અખંડ વિરાજમાન છે. અને તે ભગવાનનું જે એક નિમિષ માત્રનું જે દર્શન તે ઉપર અનંતકોટી બ્રહ્માંડનાં જે વિષય સુખ છે તે સર્વે ને વારી ફેરીને નાખી દઇએ, અને ભગવાનના એક રોમમાં જેટલું સુખ રહ્યું છે તેટલું સુખ જો અનંત કોટિ બ્રહ્માંડનાં વિષય સુખ ભેળાં કરીએ તો પણ તેના કોટીમા ભાગની બરોબર પણ થાય નહિ અને જે ભગવાનનું અક્ષરધામ છે, તેની આગળ બીજા જે દેવતાના લોક છે તેને મોક્ષધર્મને વિષે નરક તુલ્ય કહ્યા છે, એવા જે ભગવાન તે મને પ્રકટ મળ્યા છે તેને મુકીને નરકના કુંડ જેવાં જે વિષયનાં સુખ તેને હું શું ઇચ્છું ? અને વિષય સુખ તો કેવળ દુઃખરૂપ જ છે.' એવી રીતે ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણવે કરીને વિષયની નિવૃત્તિ થાય છે અને એવી રીતે જે આત્મજ્ઞાન અને પરમાત્માનું જ્ઞાન તેમાંથી જે વૈરાગ્ય પ્રકટે તે વૈરાગ્યે કરીને સર્વ વિષય સુખની વાસનાની નિવૃત્તિ થઇ જાય છે. અને જેણે એવી રીતે સમજીને વિષય સુખનો ત્યાગ કર્યો તેને પાછી વિષયમાં પ્રીતિ થાય જ નહિ અને એનું જ મન જીતાણું કહેવાય છે. અને એવી સમજણ વિના ઝાઝું હેત જણાતું હોય, પણ જ્યારે કોઇક સારા વિષયની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે ભગવાનને પડ્યા મુકીને વિષયમાં પ્રીતિ કરે અથવા પુત્રકલત્રાદિકને વિષે પ્રીતિ કરે અથવા રોગાદિક સંબંધી પીડા થાય અથવા પંચવિષયનું સુખ હોય તે મટી જાય, ત્યારે ભગવાનને વિષે પ્રીતિ રહે નહિ અને વિકળ જેવો થઇ જાય. અને જેમ કૂતરાંનું ગલુડીયું હોય તે પણ નાનું હોય ત્યારે સારૂં દીસે તેમ એવાની ભક્તિ પ્રથમ સારી દીસે પણ અંતે શોભે નહિ." **ઇતિ વચનામૃતમ્ ॥૧॥ ૭૯ ॥**

સંવત્૧૮૭૭ ના શ્રાવણ વદિ ૬ છઠ્ઠને દિવસ શ્રીજી મહારાજ ગામ શ્રીસારંગપુર મધ્યે જીવાખાચરના ઉત્તરાદે દ્વાર ઓરડાની ઓસરી ઉપર ઢોલિયો બિછાવ્યો હતો તે ઉપર ઉત્તરાદે મુખારવિંદે વિરાજમાન હતા અને શ્વેત પાઘ મસ્તક ઉપર બાંધી હતી તથા શ્વેત પછેડી ઓઢી હતી તથા શ્વેત ખેશ પહેર્યો હતો અને પોતાના મુખારવિંદની આગળ મુનિ તથા દેશ દેશના હરિભક્તની સભા ભરાઇને બેઠી હતી.

પછી શ્રીજીમહારાજ મુનિ પ્રત્યે બોલ્યા જે "માંહોમાંહી પ્રશ્ન ઉતર કરો" પછી સ્વયંપ્રકાશાનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન પુછ્યો જે, "ભગવાનના ભક્તને 'ભગવાનની મૂર્તિમાં અતિશય હેત કયે પ્રકારે થાય ?" પછી તે પ્રશ્નનો ઉત્તર મુનિએ માંહોમાંહી કરવા

માંડ્યો પણ થયો નહિ. પછી શ્રીજીમહારાજે તેનો ઉત્તર કરવા માંડ્યો જે, સ્નેહ તો રૂપે કરીને પણ થાય છે તથા સ્વાર્થે કરીને પણ થાય છે તથા ગુણે કરીને પણ થાય છે. તેમાં રૂપે કરીને જે સ્નેહ થાય છે તેતો જ્યારે તેના દેહમાં પિત્ત નીસરે અથવા કોઢ નીસરે ત્યારે સ્નેહ થયો હોય તે નાશ પામે છે. તેમજ લોભ, કામ અને સ્વાર્થે કરીને જે હેત થયું હોય તે [૨]પણ અંતે નાશ પામે છે અને જે [૩]ગુણે કરીને સ્નેહ થયો હોય તેતો અંતે [૪]રહે છે. ત્યારે શ્રીજી મહારાજ પ્રત્યે સોમલો ખાચર બોલ્યા જે "એ તે ગુણ ક્યા [૫]ઉપરલા કે [૬]માંહિલા ?" પછી શ્રીજી મહારાજ બોલ્યા જે, ઉપરલે ગુણે શું [૭]થાય ? એતો વચને કરીને, દેહે કરીને અને મને કરીને જે ગુણ હોય અને તે ગુણે કરીને જે હેત થયું હોય તે નથી નાશ પામતું. અને તમે પુછોછો તે ભક્તને ભગવાન ઉપર સ્નેહ થાય એમજ કેવળ પુછોછો ? કે ભગવાનને ભક્ત ઉપર સ્નેહ થાય એમ પણ પુછો છો ? ત્યારે સ્વયંપ્રકાશાનંદ સ્વામી બોલ્યા જે, એ બેયને પુછીએ છીએ.

પછી શ્રીજીમહારાજે તેની વિસ્તારે કરીને વાર્તા કરવા માંડી જે, વચને કરીને તો કોઈ જીવ પ્રાણી માત્રને દુઃખવવા નહિ, અને પરમેશ્વર સાથે અથવા મોટા સંત સાથે પ્રશ્ન ઉત્તર કરતા હોઈએ અને તેમાં પરસ્પર વાદવિવાદ થતો હોય અને તેમાં પોતે જીતીએ એમ જણાય તોપણ જે મોટાથી નાનો હોય તેને મોટાની સમીપે નમી દેવું, અને આપણ કરતાં મોટા સંત હોય તે સભામાં પ્રશ્ન ઉત્તરે કરીને ભૂંઠા પડે એમ કરવું નહિ. મોટા સંત આગળ અને પરમેશ્વર આગળ તો જરુર હારી જવું અને પરમેશ્વર તથા મોટા સંત તે પોતાને કોઈ વચન યોગ્ય કહે અથવા અયોગ્ય કહે ત્યારે તે વચનને તત્કાળ સ્નેહે સહિત માનવું, તેમાં યોગ્ય વચન હોય તેમાં તો આશંકા થાય નહિ પણ કોઈ અયોગ્ય વચન કહ્યું હોય અને તેમાં આશંકા થાય એવું હોય તો પણ તે સમાને વિષે ના પાડવી નહિ, એતો હાજ પાડવી અને એમજ કહેવું જે, હે મહારાજ ! જેમ તમે કહેશો તેમ હું કરીશ" અને તે વચન પોતાને મનાય નહિ એવું હોય તો પરમેશ્વર તથા મોટા સંત તેની મરજી હોય તો તેમને હાથ જોડીને ભક્તિએ સહિત એમ કહેવું જે, 'હે મહારાજ ! તમે જે વચન કહ્યું તે તો ઠીક છે પણ આટલી મને તેમાં આશંકા થાય છે.' એ પ્રકારનું દીન થઈને વચન કહેવું. અને જો પરમેશ્વરની મરજી ન હોય તો તેમને સમીપે રહેતા હોય જે મોટા સંત તથા હરિભક્ત તેમને આગળ કહેવું જે, 'આવી રીતે પરમેશ્વરે વચન કહ્યું છે, તેતો મને માન્યામાં આવતું નથી.' પછી તેનું મોટા સંત સમાધાન કરે તથા પરમેશ્વર આગળ કહીને એ વચનનું સમાધાન કરાવે પણ પરમેશ્વરે વચન અયોગ્ય કે યોગ્ય કહ્યું હોય તે સમે ના પાડવી નહિ, એવી રીતની યુક્તિએ મોટાનાં વચનને પાછું ઠેલવું,પણ કહ્યું ને તત્કાળ ના પાડવી નહિ, એવી રીતે તો વચનને ગુણે કરીને વર્તવું. પછી તે ભક્તને ઉપર પરમેશ્વર તથા મોટા સંત તેને સ્નેહ થાય છે અને તે ભક્તને પણ ભગવાનને વિષે દઢ સ્નેહ થાય છે.

હવે દેહને ગુણે કેમ વર્તવું તો પોતાના દેહમાં જો કાંઈ ઉન્મત્તપણું જણાય તો ભજનમાં બેસવે કરીને અથવા ચાન્દ્રાયણ વ્રતે કરીને દેહને નિર્બળ કરી નાખવું, પછી તેને દેખીને તેના દેહની મોટા સંત અથવા પરમેશ્વર ખબર રખાવે તો ભલે પણ પોતાને જાણે દેહનું જતન કરવું નહિ. તથા દેહે કરીને ભગવાનની અને ભગવાનના ભક્તની ટેલ ચાકરી કરવી, એવી રીતે જ્યારે એ દેહને ગુણે કરીને વર્તે ત્યારે તેને દેખીને તેને ઉપર પરમેશ્વર ને મોટા સંત તેને સ્નેહ થાય છે. અને એ ભક્તને પણ ભગવાનને વિષે પ્રીતિ થાય છે. હવે મનને ગુણે જેમ વર્તવું તેની રીત કહીએ છીએ જે,પરમેશ્વરનાં જ્યારે દર્શન કરવાં ત્યારે મને સહિત દષ્ટિને એકાગ્ર રાખીને કરવાં અને પરમેશ્વરનાં દર્શન કરતો હોય ને ત્યાં કોઈ મનુષ્ય આવ્યું અથવા શ્વાન આવ્યું કે બીજું કોઈ પશુપક્ષી આવ્યું ત્યારે પરમેશ્વરનાં દર્શનમાંથી વૃત્તિ તોડીને આડી અવળી, ઉંચી નીચી દષ્ટિ કરીને તેનાં પણ ભેળાં દર્શન કરતો જાય, પછી એવી ફાટેલ દષ્ટિવાળાને પરમેશ્વર કે મોટા સંત દેખીને રાજી થતા નથી. અને એ દર્શન કરે છે તે કેવાં કરે છે, તો જેમ અન્ય મનુષ્ય કરે છે તેમ તે પણ કરે છે અને એવી લૌકિક દષ્ટિવાળો તો જેમ ખિલકોડી બોલે છે તે ભેળે પુછડું ઉંચું કરે છે તેવો જાણવો, શા સારૂં જે પરમેશ્વર ભેળે બીજાં દર્શન કરે છે, અને એવાં લૌકિક દર્શન જ્યારે એ કરવા માંડે ત્યારે જેવો પ્રથમ સારો હોય તેવો રહે નહિ અને તે દિવસે દિવસે ઉતરતો જાય.

તે માટે પરમેશ્વરનાં દર્શન કરતાં કરતાં આડી અવળી દષ્ટિ કરવી નહિ, પરમેશ્વરનાં દર્શન તો પ્રથમ પહેલે નવીન થયાં હોય ને તે સમયને વિષે જેવું અંતરમાં અલૌકિકપણું હોય તેવું ને તેવું મનમાં અલૌકિકપણું રહેતું જાય ને એક દષ્ટિએ કરીને મૂર્તિને જોતે જવું અને દષ્ટિ પલટીને અંતરમાં તેવી ને તેવી તે મૂર્તિને ઉતારવી. જેમ ધર્મપુરમાં કુશળકુંવરબાઈ હતાં તે અમારાં દર્શન કરતાં જતાં હતાં અને દષ્ટિ પલટાવીને મૂર્તિને અંતરમાં ઉતારતાં, તેમ દર્શન તો મને યુક્ત દષ્ટિને એકાગ્ર રાખીને કરવાં પણ જેમ બીજાં દર્શન કરે છે તેમ ન કરવાં અને જો પરમેશ્વરનાં દર્શન ભેળે બીજાં દર્શન મનુષ્યનાં કે કુતરાં બિલાડાંનાં કરે છે તો તેને જ્યારે સ્વપ્ન થાય ત્યારે પરમેશ્વર પણ દેખાય અને તે અન્ય પદાર્થ પણ ભેળે દેખાય, તે માટે પરમેશ્વરનાં દર્શન તો એક દષ્ટિએ કરવાં પણ ચપળ દષ્ટિએ ન કરવાં અને પરમેશ્વરનાં દર્શન દષ્ટિને નિયમમાં રાખીને કરે છે તેને એ દર્શન નવીનનાં નવીન રહે છે અને પરમેશ્વરે જે જે વચન કહ્યાં હોય તે પણ તેને નવીનનાં નવીન રહે છે અને લૌકિક બાહ્યદષ્ટિએ કરીને દર્શન કર્યાં હોય તેને પરમેશ્વરનાં દર્શન તથા વચન એ સર્વે જુનાં થઈ જાય છે તે રોજ દર્શન કર્યા કરે પણ એવાને તો જેમ ન થયાં હોય તેવાં ને તેવાં રહે છે, તે જ્યારે ભજનમાં બેસે ત્યારે તેનું મન સ્થિર રહે નહિ, બહુધારાએ યુક્ત થાય, અને પરમેશ્વરને ધારે ત્યારે તે ભેળે બીજાં દર્શન જે જે કર્યાં છે તે પણ

વગર ધાર્યાં આવીને હૈયામાં સ્ફુરે છે, તે માટે દર્શન તો એક પરમેશ્વરનાં જ કરવાં અને એમ જે દર્શન કરે છે તેનું મન ભજન સ્મરણ કરતે એક પરમેશ્વરમાંજ રહે છે પણ તેની બહુધારા નથી રહેતી, એક રહે છે અને જે ચપળ દૃષ્ટિએ દર્શન કરે છે તેને હું જાણું છું અને જેનાં દ્રષ્ટિ ને મન નિયમમાં હોય એવા જે મોટા સંત તે પણ જાણે જે 'આ તો લૌકિક દર્શન કરે છે, પછી તે લૌકિક દર્શનનો કરનારો આ સમાગમમાંથી દિવસે દિવસે ઉતરતો જાયછે અને જેમ કોઇક કામી પુરૂષ હોય તેની રૂપવંતી સ્ત્રીમાં એક મને કરીને દૃષ્ટિ પ્રોવાણી હોય તે સમે વચમાં કોઇક પશુપક્ષી આવે જાય કે બોલે પણ તેની તેને ખબર રહે નહિ, એવી રીતે એકાગ્ર દૃષ્ટિએ કરીને પરમેશ્વરમાં જોડાવું પણ લૌકિક દર્શન ન કરવાં.

ત્યારે નિર્વિકારાનંદ સ્વામીએ આશંકા કરી જે 'હે મહારાજ ! અમારેતો દેશદેશમાં મનુષ્ય આગળ વાર્તા કરવી પડે તેણે કરીને મનનું એકાગ્રપણું રહેતું નથી.' ત્યારે શ્રીજી મહારાજ બોલ્યા જે, "મનુષ્ય આગળ વાર્તા કરવી તેની તો અમે આજ્ઞા આપી છે પણ અહીં મૂર્તિનાં દર્શન મેલીને બીજાં દર્શન કરવાં એવી કયે દિવસ આજ્ઞા આપી છે ? એમ કહીને વળી વાર્તા કરવા લાગ્યા જે, પ્રથમ જ્યારે મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે ત્યારે એને કેવું અલૌકિકપણું રહે છે તેવું ને તેવું અલૌકિકપણુંતો તો રહે, જો મને સહિત દૃષ્ટિ પરમેશ્વરમાં રાખે, એવી રીતે મનને ગુણે કરીને વર્તે ત્યારે તે ભક્તને ઉપર નિત્ય પ્રત્યે ભગવાનને નવીન ને નવીન હેત રહે છે અને તે ભક્તને પણ ભગવાનને વિષે નિત્ય પ્રત્યે નવીન ને નવીન હેત રહે છે. અને વળી નેત્ર ને શ્રોત્ર એ બેને તો વિશેષે કરીને નિયમમાં રાખવાં, તે શા સારૂં જે જ્યાં ત્યાં ગ્રામ્ય વાર્તા થતી હોય ને તેને શ્રોત્રની વૃત્તિદ્વારે તણાઇ જઇને સાંભળીએ તો તે સર્વે ગ્રામ્ય શબ્દ ભજનમાં બેસે ત્યારે સાંભરી આવે છે અને ફાટેલ નેત્રની વૃત્તિએ કરીને જે જે રૂપ જોયું હોય તે સર્વે ભજન કરતાં સાંભરી આવે છે તે સારૂં એ બે ઇન્દ્રિયોને તો અતિશય નિયમમાં રાખવાં. અને નેત્રની ને શ્રોત્રની વૃત્તિ જ્યારે મૂર્તિનાં દર્શન કરતાં હોઇએ ને મૂર્તિને મેલીને અન્યમાં તણાય તો તેને એમ ઉપદેશ દેવો જે 'હે મૂર્ખ ! તું ભગવાનની મૂર્તિ વિના અન્ય રૂપને જુવે છે કે પરમેશ્વરની વાર્તા વિના અન્ય વાર્તાને સાંભળે છે તેમાં તને શું પ્રાપ્ત થશે ? અને હજી તને સિદ્ધદશા તો આવી નથી જે જેવું તું ચિંતવ્ય તેવું તને તત્કાળ મળે. શા સારૂં જે હજી તો તું સાધક છું. માટે જે વિષયને તું ચિંતવીશ તે વિષય મળશે નહિ અને ઠાલાં વલખાં કરીને પરમેશ્વરને શા વાસ્તે મેલી દે છે ? અને કાંઇક જો અલ્પ વિષય મળશે તો તેના પાપમાં યમપુરીનો માર ખાતાં ખાતાં અંત નહિ આવે.' એવી રીતે નેત્રને અને શ્રોત્રને ઉપદેશ દેવો. અને વળી એમ કહેવું જે, 'જ્યારે તું ભગવાનની મૂર્તિમાં એકાગ્ર થઇશ તો તેમાંથી તું સિદ્ધદશાને પામીશ. પછી તું જે જે બ્રહ્માંડમાં વાર્તા થાય છે તેને સહેજે સાંભળીશ અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવના જેવા રૂપને ઇચ્છીશ તો તેવા રૂપને પામીશ અને લક્ષ્મી કે રાધીકા જેવો ભક્ત થવા ઇચ્છીશ તો તેવો થઇશ અને ભગવાનનું ભજન કરતાં કરતાં સિદ્ધદશાને દેહ છતે નહિ પામ્ય તો દેહ પડ્યા પછી મુક્ત થઇશ ત્યારે સિદ્ધદશા મળશે, પણ સિદ્ધદશા આવ્યા વિના રૂપને જોઇ જોઇને મરી જઇશ તો પણ રૂપ મળશે નહિ, અને ગ્રામ્ય શબ્દ તે સાંભળી સાંભળીને મરી જઇશ તો તેણે કરીને બુધ્ધિ તો અતિશે ભ્રષ્ટ થઇ જશે પણ તેમાંથી કાંઇ પ્રાપ્તિ નહિ થાય.' એવી રીતે નેત્રને અને શ્રોત્રને ઉપદેશ દઇને એક ભગવાનની મૂર્તિમાં જ રાખવાં. અને એવી રીતે જે વર્તે તેને ભગવાનની મૂર્તિમાં દિવસે દિવસે અધિક સ્નેહ થાય છે અને તે ભક્ત ઉપર પરમેશ્વર ને મોટા સાધુને સ્નેહ હોય તેથી પણ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે. **ઇતિ વચનામૃતમ્ ॥૨॥ ૮૦ ॥**

સંવત્ ૧૮૭૭ના શ્રાવણ વદિ ૭ સાતમને દિવસ [૧]સાંજને સમે શ્રીજીમહારાજ ગામ શ્રીસારંગપુર મધ્યે જીવાખાચરના દરબારમાં ઓરડાની ઓસરીએ ઢોલિયા ઉપર વિરાજમાન હતા અને શ્વેત પાઘ મસ્તકે બાંધી હતી ને કાળા છેડાનો ખેશ ઓઢ્યો હતો ને ધોળો ખેશ પહેર્યો હતો ને પોતાના મુખારવિંદની આગળ મુનિ તથા દેશદેશના હરિભક્તની સભા ભરાઇને બેઠી હતી.

પછી સ્વયંપ્રકાશાનંદ સ્વામીએ શ્રીજીમહારાજને પ્રશ્ન પુછ્યો જે "હે મહારાજ ! એક ભક્ત તો નાના પ્રકારની [૨]પૂજાસામગ્રી લઇને પ્રત્યક્ષ ભગવાનની પૂજા કરે છે અને એક ભક્ત તો નાના પ્રકારના માનસિક ઉપચારે કરીને ભગવાનની માનસીપૂજા કરે છે, એ બે ભક્તમાં શ્રેષ્ઠ તે કોણ છે ?" ત્યારે શ્રીજી મહારાજ બોલ્યા જે, જો ભગવાનને વિષે પ્રેમે કરીને અતિ રોમાંચિત ગાત્ર થઇને તથા ગદ્ ગદ્ કંઠ થઇને જો ભગવાનની પ્રત્યક્ષ પૂજા કરે છે અથવા એવી રીતેજ ભગવાનની માનસીપૂજા કરે છે તો એ બેય શ્રેષ્ઠ છે. અને પ્રેમે કરીને રોમાંચિત ગાત્ર અને ગદ્ ગદ્ કંઠ થયા વિના કેવળ શુષ્ક મને કરીને પ્રત્યક્ષ ભગવાનની પૂજા કરે છે તોય ન્યૂન છે અને માનસીપૂજા કરે છે તોય ન્યૂન છે."

ત્યારે સોમલેખાચરે પુછ્યું જે "એવી રીતે જે, પ્રેમ મગ્ન થઇને પ્રત્યક્ષ ભગવાનની પૂજા કરતો હોય અથવા માનસીપૂજા કરતો હોય તે ભક્ત કયે લક્ષણે કરીને ઓળખાય ?" ત્યારે શ્રીજી મહારાજ બોલ્યા જે "જેને ભગવાનની સેવા પૂજાને વિષે તથા કથા, વાર્તા, કીર્તનને વિષે અતિશે શ્રદ્ધા હોય તથા ભગવાનનું અતિશય માહાત્મ્ય સમજતો હોય ને એ બે વાનાં દિવસે દિવસે નવાં ને નવાં રહેતાં હોય પણ ક્યારેય ગૌણ ન પડે, જેમ મુક્તાનંદ સ્વામીને અમે પ્રથમ લોજપુરમાં દીઠા હતા અને જેવી શ્રદ્ધા અને ભગવાનનું માહાત્મ્ય હતું તેવું ને તેવુંજ આજ દિવસ સુધી નવું ને નવું છે પણ ગૌણ પડ્યું નથી, એવે લક્ષણે કરીને તે ભક્તને ઓળખવો અને એવી રીતે માહાત્મ્ય ને શ્રદ્ધા વિનાના સર્વે [૩]યાદવ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ભેળાજ રહેતા અને જેમ રાજાની સેવાચાકરી

કરે તેમ સેવાચાકરી કરતા તો પણ તેનું કોઈ નામ જાણતું નથી અને તે ભક્ત પણ કહેવાયા નથી. અને ઉદ્ધવજી જો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની શ્રદ્ધામાહાત્મ્યે સહિત સેવાચાકરી કરતા તો તે પરમભાગવત કહેવાયા અને તેની શાસ્ત્રમાં તથા લોકમાં અતિશય પ્રસિદ્ધિ છે.

પછી નિર્વિકારાનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન પુછ્યો જે "હે મહારાજ ! શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસ અને સાક્ષાત્કાર તે કેને કહેવાય ?" ત્યારે શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, શ્રોત્રે કરીને વાર્તા સાંભળવી તેને શ્રવણ કહીએ. અને જે વાર્તા શ્રવણ કરી હોય તે વાર્તાનો મને કરી વિચાર કરીને જેટલી વાર્તા ત્યાગ કર્યા યોગ્ય હોય તેટલીનો ત્યાગ કરે અને જેટલી વાર્તા ગ્રહણ કર્યા યોગ્ય હોય તેટલીનું ગ્રહણ કરે તેને મનન કહીએ, અને જે વાર્તા નિશ્ચય કરીને મનને વિષે ગ્રહણ કરી હોય તેને રાત દિવસ સંભારવાનો જે અધ્યાસ રાખવો તેને નિદિધ્યાસ કહીએ અને તે વાર્તા જેવી હોય તેવીને તેવી જ ચિંતવન કર્યા વિના પણ સર્વે મૂર્તિમાનની પેઠે ઇદં સાંભરી આવે તેને સાક્ષાત્કાર કહીએ. અને જો એવી રીતે આત્માના સ્વરૂપનું શ્રવણાદિક કર્યું હોય તો આત્મસ્વરૂપનો એવી રીતે સાક્ષાત્કાર થાય, અને જો ભગવાનનો એવી રીતે શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસ કર્યો હોય તો ભગવાનનો એવી રીતે સાક્ષાત્કાર થાય છે, પણ મનન ને નિદિધ્યાસ એ બે કર્યા વિના કેવળ શ્રવણે કરીને સાક્ષાત્કાર થતો નથી. અને જો ભગવાનના સ્વરૂપનું દર્શન કરીને તેનું મનન અને નિદિધ્યાસ તે ન કર્યો હોય તો લાખ વર્ષ સુધી દર્શન કરે તો પણ તે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર ન થાય, અને તે દર્શન તો કેવળ શ્રવણમાત્ર સરખું કહેવાય અને જેણે ભગવાનના અંગ અંગનું દર્શન કરીને પછી તે અંગ અંગનું મનન ને નિદિધ્યાસ તે કર્યો હશે, તો તે અંગ આજે સહેજે સાંભરી આવતું હશે. અને જે અંગનું દર્શનમાત્ર જ થયું હશે તો તે અંગને સંભારતો હશે. તો પણ નહિ સાંભરતું હોય, અને કેટલાક હરિભક્ત કહે છે જે, 'અમે તો મહારાજની મૂર્તિ ધ્યાનમાં બેસીને ઘણાય સંભારીએ છીએ તોપણ એકે અંગ ધાર્યામાં નથી આવતું તો સમગ્ર મૂર્તિ તો ક્યાંથી આવે ?" તેનું પણ એજ કારણ છે જે ભગવાનની મૂર્તિનાં દર્શનમાત્રજ કરે છે પણ મનન ને નિદિધ્યાસ નથી કરતો. માટે કેમ ધાર્યામાં આવે ? કાં જે જે માયિક પદાર્થ છે તે પણ કેવળ દૃષ્ટિ માત્ર દેખ્યું હોય ને કેવળ શ્રવણમાત્ર સાંભળ્યું હોય અને તેને જો મનમાં સંભારી ન રાખ્યું હોય તો તે વીસરી જાય છે, તો જે અમાયિક ને દિવ્ય એવું જે ભગવાનનું સ્વરૂપ તે તો મનન ને નિદિધ્યાસ કર્યા વિના ક્યાંથી સાંભરે ? માટે ભગવાનનું દર્શન કરીને તથા વાર્તા સાંભળીને જો તેનું મનન ને નિદિધ્યાસ નિરંતર કર્યા કરે તો તેનો સાક્ષાત્કાર થાય, નહિતો આખી ઉંમર દર્શન શ્રવણ કરે તો પણ સાક્ષાત્કાર થાય નહિ. **ઇતિ વચનામૃતમ્ ॥૩॥ ૮૧ ॥**

સંવત્ ૧૮૭૭ના શ્રાવણ વદિ ૮ અષ્ટમીને દિવસ શ્રીજી મહારાજ ગામ શ્રીસારંગપુર મધ્યે જીવાખાચરના દરબારમાં ઓરડાની ઓસરીએ ઢોલિયા ઉપર ઉત્તરાદે મુખારવિંદે વિરાજમાન હતા ને મસ્તકે શ્વેત પાઘ બાંધી હતી ને શ્વેત પછેડી ઓઢી હતી અને શ્વેત ખેસ પહેર્યો હતો અને પોતાના મુખારવિંદની આગળ મુનિ તથા દેશદેશના હરિભક્તની સભા ભરાઇને બેઠી હતી.

પછી સ્વયંપ્રકાશાનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન પુછ્યો જે, "હે મહારાજ ! આત્મા [૧]અનાત્માની ચોખી જે વિક્તિ તે કેમ સમજવી ? જે સમજવે કરીને આત્મા અનાત્મા એક સમજાય જ નહિ." પછી શ્રીજી મહારાજ બોલ્યા જે, એક શ્લોકે કરીને અથવા બે શ્લોકે કરીને અથવા પાંચ શ્લોકે કરીને અથવા સો શ્લોકે કરીને અથવા હજાર શ્લોકે કરીને જે ચોખું સમજાય તે ઠીક છે, જે સમજાણા કેડે આત્મા અનાત્માના એકપણાનો લોચોજ રહે નહિ અને ચોખું સમજાઇ જાય તે જ સમજણ સુખદાઇ થાય છે, અને ગોબરી સમજણ સુખદાયી થતી નથી. માટે એમ ચોખું સમઝે જે, "હું જે આત્મા તે મારા જેવો ગુણ દેહને વિષે એકેય આવતો નથી અને જડ દુઃખ અને મિથ્યારૂપ જે દેહ તેના જે ગુણ તે હું ચૈતન્ય તે મારે વિષે એકેય આવતો નથી' એવી વિક્તિ સમજીને ને અત્યંત નિર્વાસનિક થઇને ચૈતન્યરૂપ થકો પુરુષોત્તમ ભગવાનનું ચિંતવન કરે એવો જે જડ ચૈતન્યનો વિવેક તેને દૃઢ વિવેક જાણવો. અને ઘડીક પોતાને આત્મારૂપ માને અને ઘડીક દેહરૂપ માનીને સ્ત્રીનું ચિંતવન કરે એને ગોબરો જાણવો માટે એના અંતરમાં સુખ ન આવે. જેમ સુંદર અમૃત સરખું અન્ન હોય ને તેમાં થોડુંક ઝેર નાખ્યું હોય તો તે અન્ન સુખદાયી ન થાય સામું દુઃખદાયી થાય છે, તેમ આઠે પહોર આત્માનો વિચાર કરીને એક ઘડી પોતાને દેહરૂપ માનીને સ્ત્રીનું ચિંતવન કરે એટલે એનો સર્વે વિચાર ધૂળમાં મળી જાય છે માટે અત્યંત નિર્વાસનિક થવાય એવો ચોખો આત્મવિચાર કરવો.

અને [૨]કોઇકને એવો સંશય થાય જે, 'અત્યંત નિર્વાસનિક નહિ થઇએ ને કાચા ને કાચા મરી જઇશું તો શા હવા થશે ?" તો એવો વિચાર ભગવાનના ભક્તને કરવો નહિ અને એમ સમજવું જે,'મરશે તો દેહ મરશે પણ હું તો આત્મા છું અને અજર અમર છું માટે હું મરું નહિ એવું સમજીને હૈયામાં હિંમત રાખવી અને પરમેશ્વર વિના સર્વે વાસના ત્યાગ કરીને અચળ મતિ કરવી. અને એમ વાસના ટાળતાં ટાળતાં જો કાંઇક થોડી ઘણી વાસના રહી ગઇ તો જેવા મોક્ષધર્મમાં નરક કહ્યા છે તેવા નરકની પ્રાપ્તિ થશે. તે નરકની વિગતી જે ભગવાનનો ભક્ત હોય તેને કાંઇ જગતની વાસના રહે તેને ઇન્દ્રાદિક દેવતાના જે લોક તેની પ્રાપ્તિ થાય ને તે લોકને વિષે જઇને અપ્સરાઓ તથા વિમાન તથા મણિમય મહોલ એ આદિક જે વૈભવ તે સર્વે પરમેશ્વરના ધામની આગળ નરક જેવા છે તેને ભોગવે છે પણ વિમુખ જીવની પેઠે યમપુરીમાં જાય નહિ અને ચોરાશીમાં પણ જાય નહિ. માટે જો સવાસનિક ભગવાનના ભક્ત હશો તો પણ ઘણું થશે તો દેવતા થવું પડશે, ને દેવતામાંથી પડશો તો મનુષ્ય થશો ને મનુષ્ય થઇને

વળી પાછી ભગવાનની ભક્તિ કરીને નિર્વાસનિક થઈને અંતે ભગવાનના ધામને પામશો, પણ વિમુખ જીવની પેઠે નરક ચોરાશીને નહિ ભોગવો. એવું જાણીને ભગવાનનો ભક્ત હોય તેને વાસનાનું બળ દેખીને હિંમત હારવી નહિ ને આનંદમાં ભગવાનનું ભજન કર્યા કરવું અને વાસના ટાળ્યાના ઉપાયમાં રહેવું અને ભગવાન ને ભગવાનના સંતના વચનમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો. **ઇતિ વચનામૃતમ્ ॥૪॥ ૮૨ ॥**

સંવત્ ૧૮૭૭ના શ્રાવણ વદિ ૯ નવમીને દિવસ સ્વામી શ્રીસહજાનંદજી મહારાજ ગામ શ્રીસારંગપુર મધ્યે જીવાખાચરના દરબારમાં ઉત્તરાદે બાર ઓરડાની ઓસરીયે ઢોલીયા ઉપર વિરાજમાન હતા અને સર્વે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં અને પોતાના મુખારવિંદની આગળ મુનિ તથા દેશદેશના હરિભક્તની સભા ભરાઈને બેઠી હતી.

પછી મુક્તાનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન પુછ્યો જે "વાસનાની નિવૃત્તિ થયાનો એવો શો જબરો ઉપાય છે જે એક ઉપાયને વિષે સર્વે સાધન આવી જાય ?" પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, જેને શ્રદ્ધા તથા હરિ અને હરિજનના વચનને વિષે વિશ્વાસ તથા ભગવાનને વિષે પ્રીતી તથા ભગવાનના સ્વરૂપનું માહાત્મ્ય એ ચાર વાનાં જેના હૃદયમાં હોય તેની વાસના નિવૃત્ત થઈ જાય છે, તેમાં પણ જો એક માહાત્મ્ય અતિશય દૃઢ હોય તો શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ તથા પ્રીતી એ ત્રણ દુર્બળાં હોય તો પણ મહા બળવાન થાય છે અને માહાત્મ્ય વિનાની ભક્તિ જો ઝાઝી જણાતી હોય તો પણ અંતે નાશ થઈ જાય છે. જેમ દશ બાર વર્ષની કન્યા હોય ને તેને ક્ષય રોગ થાય પછી તે કન્યા યુવાન થયા મોર જ મરી જાય પણ યુવાન થાય નહિ, તેમ જેને માહાત્મ્ય વિનાની ભક્તિ હોય તે પણ પરિપક્વ થતી થતી નાશ થઈ જાય છે અને જેના હૃદયમાં માહાત્મ્ય સહિત ભગવાનની ભક્તિ હોય તો બીજા કલ્યાણકારી ગુણ ન હોય તો પણ તેના હૃદયમાં સર્વે આવે છે અને જો માહાત્મ્યે સહિત ભક્તિ જેના હૃદયમાં નથી તો શમદમાદિક જે કલ્યાણકારી રૂડા ગુણ તે તેના હૃદયમાં છે તોય પણ નહિ જેવા જ છે કેમ જે અંતે નાશ પામી જશે. માટે એક માહાત્મ્યે સહિત ભક્તિ હોય તો તેની વાસના પણ નિવૃત્ત થઈ જાય ને કલ્યાણકારી જે ગુણ તે સર્વે આવીને હૃદયને વિષે નિવાસ કરીને રહે. તે માટે માહાત્મ્યે સહિત ભગવાનની ભક્તિ એ જ વાસના ટાળ્યાનું મહા મોટું અચળ સાધન છે.

પછી સ્વયંપ્રકાશાનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન પુછ્યો જે, "જીવ અન્વય પણે કેમ છે ને વ્યતિરેકપણે કેમ છે. અને ઈશ્વર અન્વયપણે કેમ છે ને વ્યતિરેકપણે કેમ છે. અને અક્ષરબ્રહ્મ અન્વયપણે કેમ છે અને વ્યતિરેકપણે કેમ છે અને પુરૂષોત્તમ ભગવાનને અન્વયપણે કેમ જાણવા ને વ્યતિરેકપણે કેમ જાણવા ?"

પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે,"જન્મ મરણનું ભોક્તા એવું જે જીવનું સ્વરૂપ તે અન્વય જાણવું. અને અછેદ્ય, અભેદ્ય, અવિનાશી એવું જે જીવનું સ્વરૂપ તે વ્યતિરેક જાણવું. અને વિરાટ, સૂત્રાત્મા અને અવ્યાકૃત એ ત્રણ શરીરમાં એકરસપણે વર્તે એ ઈશ્વરનું અન્વય સ્વરૂપ જાણવું. અને પિંડબ્રહ્માંડથી પર સચ્ચિદાનંદપણે કરીને જે નિરૂપણ કર્યું છે તે ઈશ્વરનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ જાણવું. અને પ્રકૃતિપુરૂષ તથા સૂર્યચંદ્રાદિક સર્વે દેવતા તેનું જે પ્રેરક તે અક્ષરનું અન્વયસ્વરૂપ જાણવું. અને જે સ્વરૂપને વિષે પુરૂષ પ્રકૃતિ આદ્યે કાંઈ ઉપાધિ રહેતી નથી. એક પુરૂષોત્તમ ભગવાનજ રહે છે, એ અક્ષરનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ છે. અને બદ્ધજીવ તથા મુક્ત જીવ એ બેના હૃદયમાં સાક્ષીરૂપ થકા રહ્યા છે અને બદ્ધપણું ને મુક્તપણું જેને અડતું નથી તેમજ જે ઈશ્વરના ને અક્ષરના હૃદયમાં સાક્ષીરૂપે રહ્યા છે અને તે તે ઉપાધિ થકી રહિત છે એ પુરૂષોત્તમનું અન્વય સ્વરૂપ છે. અને જીવ, ઈશ્વર ને અક્ષર તે થકી પર જે અક્ષરાતીત સ્વરૂપ એ પુરૂષોત્તમનું વ્યતિરેક સ્વરૂપ જાણવું. એવી રીતે અન્વયવ્યતિરેકપણું છે.

પછી વળી મુક્તાનંદ સ્વામીએ પુછ્યું જે "ભગવાનના દર્શનનો જે મહિમા તથા ભગવાનના નામસ્મરણનો જે મહિમા તથા ભગવાનના સ્પર્શનો જે મહિમા તે ભગવાનના ભક્તને અર્થે છે કે સર્વે જીવને સારૂં છે ?" પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, દર્શનાદિકનો તો ભેદ જુદોજ છે તે કહીએ તે સાંભળો જે, જ્યારે એ દર્શનનો કરનારો ભગવાનનાં દર્શન કરે છે ત્યારે તેનું મન છે તે દૃષ્ટિ દ્વારે આવીને તે સહિત દૃષ્ટિ જો દર્શન કરે તો તે દર્શન એવું થાય છે જે વિસારે તોય પણ વિસરે નહિ, એવી રીતે મને સહવર્તમાન ત્વચા સ્પર્શ કરે તો તે સ્પર્શ પણ વિસરે નહિ, જેમ ગોપાંગનાઓનાં ભગવાન પ્રત્યે ભાગવતમાં વચન છે જે 'હે ભગવન્ ! જે દિવસથી તમારાં ચરણનો સ્પર્શ થયો છે તે દિવસ થકી તમ વિના જે જે સંસારનાં સુખ છે તે અમને વિષ જેવાં લાગે છે.' એવી રીતે સર્વે જ્ઞાનેન્દ્રિએ કરીને મને સહવર્તમાન જે દર્શન સ્પર્શ શ્રવણાદિક થાય છે તે કોઈ કાળે વિસરી જતાં નથી જેમ અજ્ઞાની જીવ હોય તેણે મને સહવર્તમાન જે પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તેણે કરીને જે જે વિષય ભોગવ્યા હોય તે વિસારે તોય પણ વિસરે નહિ, એવી રીતે ભગવાનનું પણ મને સહવર્તમાન જે દર્શનાદિક કરે છે તેનેજ દર્શનાદિક જાણવું, અને બીજાને તો દર્શન થયું છે તોય પણ ન થયા જેવું છે, કાં જે, જે સમે એણે દર્શન કર્યાં તે સમે એનું મન તો ક્યાંયે ફરતું હતું. માટે એ દર્શન એને કાંતો એક દિવસમાં વિસરી જશે અથવા પાંચ દિવસમાં અથવા પચાસ દિવસમાં અથવા છ મહિનામાં અથવા પાંચ વર્ષમાં જરૂર વિસરી જશે પણ અંતે રહેશે નહિ, માટે જે માહાત્મ્ય જાણીને અતિશય પ્રીતિએ કરીને મને સહિત દૃષ્ટિ આદિક જ્ઞાનેન્દ્રિયે કરીને દર્શન સ્પર્શાદિક કરે છે તેનેજ તેમનું ફળ છે અને બીજાને તો જે પરમેશ્વરનાં દર્શનાદિક થાય છે તેનું બીજબળ થાય છે. અને યથાર્થ મહિમા તો જે મને સહવર્તમાન દર્શનાદિક કરે છે તેને અર્થે છે. **ઇતિ વચનામૃતમ્ ॥૫॥ ૮૩ ॥**

સંવત્ ૧૮૭૭ના શ્રાવણ વદિ ૧૦ દશમીને દિવસ શ્રીજી મહારાજ ગામ શ્રીસારંગપુર મધ્યે જીવાખાચરના દરબારમાં ઉત્તરાદે બાર ઓરડાની ઓસરીયે ઢોલિયા ઉપર વિરાજમાન હતા ને સર્વે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યા હતાં અને પોતાના મુખારવિંદની આગળ મુનિ તથા દેશદેશના હરિભક્તની સભા ભરાઈને બેઠી હતી.

પછી નિત્યાનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન પુછ્યો જે "એક એક અવસ્થાને વિષે બીજી બે બે અવસ્થાઓ કેમ રહી છે ?" પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, આ જીવાત્મા જે તે 'જેને વિષે રહીને વિષયભોગને ભોગવે છે' તેને અવસ્થા કહીએ, તે અવસ્થા જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ પ્રકારની છે, તેમાં જે જાગ્રત અવસ્થા છે તે વૈરાજ પુરૂષની જે સ્થિતિ અવસ્થા તેનું કાર્ય છે ને સત્ત્વગુણાત્મક છે ને નેત્ર સ્થાનકને વિષે રહી છે એવી જે જાગ્રત અવસ્થા તેને વિષે [૧]વિશ્વાભિમાની નામે જે આ જીવાત્મા તે જે તે સ્થૂળદેહના અભિમાને સહિત થકો દશ ઈન્દ્રિયો ને ચાર અંતઃકરણે કરીને વિવેકે સહિત યથાર્થપણે પોતાના પૂર્વકર્મને અનુસારે બાહ્ય શબ્દાદિક પંચ વિષયના ભોગને ભોગવે છે, તેને સત્ત્વગુણપ્રધાન એવી જાગ્રત અવસ્થા કહીએ. અને એ જાગ્રતને વિષે જો એ જીવાત્મા ભ્રાંતિએ કરીને અયથાર્થપણે બાહ્ય વિષય ભોગને ભોગવે છે તો તેને [૨]જાગ્રતને વિષે સ્વપ્ન કહીએ અને એ જીવાત્મા જે તે જાગ્રતને વિષે શોક તથા શ્રમાદિકે કરીને વિવેકે રહિત થકો જો બાહ્ય વિષયભોગને ભોગવે છે, તો તેને જાગ્રતને વિષે સુષુપ્તિ કહીએ. અને જે સ્વપ્ન અવસ્થા છે તે હિરણ્યગર્ભની જે ઉત્પત્તિ અવસ્થા તેનું કાર્ય છે, ને રજોગુણાત્મક છે, ને કંઠ સ્થાનકને વિષે રહી છે એવી જે સ્વપ્ન અવસ્થા તેને વિષે તૈજસાભિમાની નામે જે જીવાત્મા તે સૂક્ષ્મ દેહના અભિમાને સહિત રહ્યો થકો ઈન્દ્રિયો અંતઃકરણે કરીને પૂર્વકર્મને અનુસારે સુખદુઃખરૂપ વાસનામય ભોગને ભોગવે છે, તેને રજોગુણપ્રધાન સ્વપ્ન અવસ્થા કહીએ. અને એ સ્વપ્નને વિષે એ જીવાત્મા જે તે જ્યારે જાગ્રતની પેઠે જ વિવેકે કરીને જાણતો થકો વાસનામય ભોગને ભોગવે છે ત્યારે તેને સ્વપ્નને વિષે જાગ્રત અવસ્થા કહીએ અને એ સ્વપ્નને વિષે જણાણા જે વાસનામય ભોગ તેમને એ જીવાત્મા જે તે ભોગવતો થકો પણ જો જડપણે કરીને ન જાણે તો તેને સ્વપ્નને વિષે સુષુપ્તિ કહીએ. અને જે સુષુપ્તિ અવસ્થા છે તે ઈશ્વરની જે પ્રલય અવસ્થા તેનું કાર્ય છે ને તમોગુણાત્મક છે ને હૃદય સ્થાનકને વિષે રહી છે, એવી જે સુષુપ્તિ અવસ્થા તે જ્યારે એ જીવને આવે છે ત્યારે ઈન્દ્રિયો અંતઃકરણની જે વૃત્તિઓ તથા વિષય ભોગની વાસના તથા જ્ઞાતાપણું ને કર્તાપણું એ સર્વે કારણ દેહને વિષે લીન થઈ જાય છે અને તે કારણ દેહનો અભિમાની જે પ્રાજ્ઞ નામે જીવાત્મા તેનું પ્રધાન પુરૂષરૂપ સગુણ બ્રહ્મના સુખલેશને વિષે અતિશે લીનપણું થઈ જાય છે તેને તમોગુણપ્રધાન સુષુપ્તિ અવસ્થા કહીએ અને એ સુષુપ્તિને વિષે કર્મ સંસ્કારે કરીને કર્તા વૃત્તિનું જે ઉત્પન્ન થવું તેને સુષુપ્તિને વિષે સ્વપ્ન કહીએ અને જાગ્રત ને સ્વપ્નને વિષે જે પીડા તેના તાપ થકી વળી તે સુષુપ્તિના સુખને વિષે પ્રવેશ કરતી જે કર્તાવૃત્તિ તેના પ્રતિલોમપણાનું જે જ્ઞાન તેને સુષુપ્તિને વિષે જાગ્રત કહીએ, એવી રીતે એક એક અવસ્થાને વિષે બીજી બે બે અવસ્થાઓ રહી છે અને એ જે અવસ્થાના ભેદ તેનું જે જ્ઞાન તે જીવાત્માને વતે થાયછે અને વળી તે તે અવસ્થાને વિષે એ જીવને કર્માનુસારે જે ફળના પમાડનારા છે તેને તુર્ય પદ કહે છે, અંતર્યામી કહે છે, દૃષ્ટા કહે છે, બ્રહ્મ કહે છે, પરબ્રહ્મ કહે છે.

પછી વળી નિત્યાનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન પુછ્યો જે "પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈખરી એ જે ચાર વાણી તેને કેમ સમજવી ?" ત્યારે શ્રીજી મહારાજ બોલ્યા જે, એ વાર્તા તો બહુ મોટી છે ને અતિશે સૂક્ષ્મ છે અને શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધને વિષે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહી છે તેને સંક્ષેપે કરીને કહીએ તે સાંભળો જે, પ્રથમ ઉત્પત્તિકાળને વિષે પુરૂષોત્તમ ભગવાન જે તે વૈરાજપુરૂષના મસ્તકને વિષે રહ્યું છે જે સહસ્ત્રદળનું કમળ તેને વિષે પ્રવેશ કરીને અક્ષરબ્રહ્માત્મક એવો જે નાદ તેને કરતા હવા. પછી તે નાદ જે તે સુષુમ્ણા માર્ગે કરીને તે વિરાટ પુરૂષના નાભિકંદ પ્રત્યે વ્યાપીને મહાપ્રાણે સહિત થકો ત્યાંથી ઉંચો વૃદ્ધિને પામતો હવો તેણે કરીને તે વિરાટપુરૂષનું જે નાભિપદ્મ તે અધોમુખ હતું તે ઊર્ધ્વમુખ થતું હવું, એવી રીતે તે વિરાટપુરૂષના નાભિકંદને વિષે જે નાદ થયો તેને પરાવાણી કહીએ અને તે પરાવાણી જે તે વેદની ઉત્પત્તિને અર્થે પોતે ભગવાને બીજરૂપે કરીને પ્રકાશી છે ને તેજના પ્રવાહરૂપ છે ને અર્ધમાત્રારૂપ છે, પછી તે પરાવાણી જે તે ત્યાં થકી તે વિરાટના હૃદયાકાશને પામીને પશ્યંતી નામે થતી હવી ને ત્યાં થકી કંઠદેશને પામીને મધ્યમા નામે થતી હવી ને ત્યાંથી તે વિરાટના મુખને પામીને વૈખરી સંજ્ઞાને પામતી હવી અને [૧]અકાર, ઉકાર ને મકાર એ ત્રણ વર્ણરૂપે થઈને પ્રણવરૂપે થતી હવી ને પછી બાવન અક્ષરરૂપે થઈને ચાર વેદરૂપે થતી હવી, એવી રીતે વિરાટ પુરૂષને વિષે પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈખરી એ ચાર વાણી સમજવી.

હવે આ જીવના દેહને વિષે પણ ચાર [૧]વાણી કહીએ તે સાંભળો જે, એના એ પુરૂષોત્તમ ભગવાન તે જીવને વિષે અંતર્યામીરૂપે કરીને રહ્યા છે ને એ જીવની જે ત્રણ અવસ્થા તેને વિષે સ્વતંત્ર થકા અનુસ્યૂત છે એવા જે ભગવાન તેજ જીવના કલ્યાણને અર્થે પૃથ્વીને વિષે અવતાર ધારે છે ત્યારે એ જીવ જે તે ભગવાનના સ્વરૂપનું જે પ્રતિપાદન કરે તથા તે ભગવાનનાં જે ધામ, ગુણ અને ઐશ્વર્ય તેનું પ્રતિપાદન કરે તથા તેનાં ચરિત્રનું વર્ણન કરે તથા આત્મા અનાત્માનો વિવેક કરી દેખાડે તથા જીવ, ઈશ્વર, માયા, બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ તેના ભેદને પૃથક્ પૃથક્ કહી દેખાડે એવી જે વાણી તેને પરાવાણી કહીએ. અને જે માયિક પદાર્થ તથા વિષય તેમને વિવેકે સહિત યથાર્થપણે કહી દેખાડે તેને વૈખરી વાણી કહીએ અને પદાર્થને ને વિષયને ભ્રાંતિએ સહિત અયથાર્થપણે કહી દેખાડે તેને

મધ્યમા વાણી કહીએ અને એ પદાર્થને ને વિષયને અંધ ધંધ સરખું કહી દેખાડે ને કાંઇ સમજ્યામાં ન આવે તેને પશ્યંતી વાણી કહીએ. એવી રીતે જીવની જાગ્રત અવસ્થાને વિષે એ ચાર વાણીનું રૂપ સમજ્યામાં આવે છે અને સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિને વિષે તો કોઇક સમાધિવાળાને એ ચાર વાણીનાં રૂપ સમજ્યામાં આવે પણ બીજાને સમજ્યામાં આવતાં નથી. **ઇતિ વચનામૃતમ્ ॥૬॥ ૮૪ ॥**

સંવત્ ૧૮૭૭ ના શ્રાવણ વદિ ૧૧ એકાદશીને દિવસ [*]રાત્રિને સમે શ્રીજીમહારાજ ગામ શ્રીસારંગપુર મધ્યે જીવાખાચરના દરબારમાં ઉત્તરાદે બાર ઓરડાની ઓસરીએ ઢોલિયા ઉપર વિરાજમાન હતા. અને સર્વે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં ને પોતાના મુખારવિંદની આગળ મુનિ તથા દેશદેશના હરિભક્તની સભા ભરાઇને બેઠી હતી.

અને શ્રીજીમહારાજે શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણના પ્રથમ સ્કંધની કથા વંચાવવાનો આરંભ કરાવ્યો હતો ત્યારે તેમાં એમ વાર્તા આવી જે ''જ્યાં મનોમય ચક્રની ધારા કુંઠીત થાય ત્યાં નૈમિશારણ્ય ક્ષેત્ર જાણવું.'' એ વાર્તાને સાંભળીને મુક્તાનંદ સ્વામીએ પુછ્યું જે, ''હે મહારાજ ! એ મનોમય ચક્ર તે શું છે ને એની ધારા તે શી સમજવી ?'' પછી શ્રીજી મહારાજ બોલ્યા જે, ''મનોમય ચક્ર તે મનને જાણવું અને એની ધારા તે દશ ઇન્દ્રિયો છે એમ જાણવું અને તે ઇન્દ્રિયોરૂપ જે મનની ધારા તે જે ઠેકાણે ઘસાઇને બુઠી થઇ જાય તેને નૈમિશારણ્ય ક્ષેત્ર જાણવું. તે ઠેકાણે જપ, તપ, વ્રત, ધ્યાન, પૂજા એ આદિક જે સુકૃત તેનો જે આરંભ કરે તે દિનદિન પ્રત્યે વૃદ્ધિ પામે એવું જે નૈમિશારણ્ય ક્ષેત્ર તે જે ઠેકાણે ભગવાનના એકાંતિક સાધુ રહેતા હોય તે ઠેકાણે જાણવું. અને જ્યારે મનોમયચક્રની ઇન્દ્રિયોરૂપ જે ધારા તે બુઠી થઇ જાય ત્યારે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પંચવિષયને વિષે પ્રીતિ રહે નહિ અને જ્યારે કોઇ રૂપવાન સ્ત્રી દેખાય અથવા વસ્ત્રઅલંકારાદિક અતિ સુંદર પદાર્થ દેખાય, ત્યારે મૂળગો તેના મનમાં અતિશે અભાવ આવે પણ તેમાં ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ જઇને ચોટે નહિ, જેમ અતિ તીખી અણીવાળું બાણ હોય તે જે પદાર્થમાં ચોટાડે તે પદાર્થને વીંધીને માંહી પ્રવેશ કરી જાય છે અને પાછું કાઢ્યું પણ નીસરે નહિ અને તેના તે બાણમાંથી ફળ કાઢી લીધું હોય ને પછી થોથું રહ્યું હોય તેનો ભીંતમાં ઘા કરે તો ત્યાંથી ઉથડકીને પાછું પડે છે પણ જેમ ફળ સોતું ભીંતને વિષે ચોટી જાય છે તેમ ચોટે નહિ, તેમ જ્યારે મનોમય ચક્રની ધારા જે ઇન્દ્રિયો તે બુઠિયો થઇ જાય ત્યારે ગમે તેવો શ્રેષ્ઠ વિષય હોય તેમાં પણ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ ચોટે નહિ અને થોથાની પેઠે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ પાછી હઠે, એવું વર્તાય ત્યારે જાણીએ જે મનોમય ચક્રની ધારા કુંઠિત થઇ ગઇ. એવું સંતના સમાગમ રૂપી નૈમિશારણ્ય ક્ષેત્ર જ્યાં દેખાય ત્યાં કલ્યાણને ઇચ્છવું અને ત્યાં અતિ દ્રઢ મન કરીને રહેવું. **ઇતિ વચનામૃતમ્ ॥૭॥ ૮૫**

સંવત્ ૧૮૭૭ ના શ્રાવણ વદિ ૧૨ દ્વાદશીને દિવસ સ્વામી શ્રી સહજાનંદજી મહારાજ ગામ શ્રીસારંગપુર મધ્યે જીવાખાચરના દરબારમાં ઉત્તરાદે બાર ઓરડાની ઓસરીએ ઢોલિયા ઉપર વિરાજમાન હતા. અને સર્વે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં ને પોતાના મુખારવિંદની આગળ મુનિ તથા દેશદેશના હરિભક્તની સભા ભરાઇને બેઠી હતી.

પછી ચૈતન્યાનંદ સ્વામીએ પુછ્યું જે, ''હે મહારાજ ! ઇર્ષ્યાનું શું રૂપ છે ?'' પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, જેના હૃદયમાં માન હોય તે માનમાંથી ઇર્ષ્યા પ્રવર્તે છે અને ક્રોધ મત્સર ને અસૂયા તે પણ માનમાંથી પ્રવર્તે છે, અને ઇર્ષ્યાનું એ રૂપ છે જે ''પોતાથી જે મોટા હોય તો પણ તેનું જ્યારે સન્માન થાય ત્યારે તેને દેખી શકે નહિ,'' એવો જેનો સ્વભાવ હોય તેને એમ જાણવું જે આના હૈયામાં ઇર્ષ્યા છે અને યથાર્થ ઇર્ષ્યાવાળો જે હોય તે તો કોઇની મોટાઇને દેખી શકે નહિ. **ઇતિ વચનામૃતમ્ ॥૮॥ ૮૬ ॥**

સંવત્ ૧૮૭૭ના શ્રાવણ વદિ ૧૩ તેરશને દિવસ સ્વામી શ્રીસહજા-નંદજી મહારાજ પોતાના ભક્તજનને સુખ દેવાને અર્થે સારંગપુરથી ચાલ્યા તે ગામ શ્રીકુંડળ પધાર્યા અને તે કુંડળ મધ્યે અમરાપટગરના આથમણા ઓરડાની ઓસરીએ ઢોલીયા ઉપર ઉત્તરાદે મુખારવિંદે વિરાજમાન હતા અને મસ્તક ઉપર ધોળી પાઘ બાંધી હતી તથા ધોળી પછેડી ઓઢી હતી તથા ધોળો સુરવાળ પહેર્યો હતો તથા ધોળો અંગરખો પહેર્યો હતો અને પોતાના મુખારવિંદની આગળ મુનિ તથા દેશદેશના હરિભક્તની સભા ભરાઇને બેઠી હતી.

પછી મુક્તાનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન પુછ્યો જે ''હે મહારાજ ! [૧]જીવના હૃદયમાં યુગના ધર્મ પ્રવર્તે છે તેનું શું કારણ છે ?'' પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, યુગના ધર્મ પ્રવર્તે છે તેનું કારણ તો [૨]ગુણ છે તે જ્યારે શુદ્ધ સત્વગુણ વર્તતો હોય ત્યારે તેના હૈયામાં સત્યયુગની પ્રવૃતિ હોય અને જ્યારે રજોગુણ વર્તતો હોય ત્યારે તેના હૈયામાં ત્રેતાયુગની પ્રવૃતિ હોય અને જ્યારે રજોગુણ ને તમોગુણ ભેળા વર્તતા હોય ત્યારે તેના હૈયામાં દ્વાપરયુગની પ્રવૃતિ હોય અને જ્યારે એકલો તમોગુણ વર્તતો હોય ત્યારે તેના હૈયામાં કળિયુગની પ્રવૃતિ હોય, એમ ગુણે કરીને યુગની પ્રવૃતિ છે.[૩]

પછી વળી મુક્તાનંદ સ્વામીએ પુછ્યું જે,''ગુણની પ્રવૃતિ થયાનો શો હેતુ છે ?'' પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, ગુણની પ્રવૃત્તિનું કારણ તો કર્મ છે, તે જેવાં પૂર્વ કર્મ હોય તેવા ગુણની પ્રવૃત્તિ થાય છે, માટે જેને રજોગુણ ને તમોગુણ વર્તતા હોય ને તે જો એકાગ્ર થઇને ભગવાનનું ધ્યાન કરવા જાય તો થાય નહિ માટે એવાને તો આત્મનિષ્ઠાનું બળ રાખવું અને ભગવાનના મહિમાનું બળ રાખવું ને એમ સમજવું જે, 'હું તો આત્મા છું તે મારે વિષે માયાકૃત ઉપાધિ હોય નહિ ને હું તો ગુણાતીત છું' અને ભગવાનનો મહિમા એમ વિચારવો જે, 'અજામેલ મહાપાપી હતો ને દીકરાના યોગે નારાયણ એવું નામ લીધું તે સર્વે પાપથી છુટીને પરમપદને

પામ્યો તો મને તો તે ભગવાન પ્રત્યક્ષ મળ્યા છે અને રાતદિવસ તે ભગવાનનું હું નામ લઉં છું. માટે હું તો કૃતાર્થ થયો છું' એવી રીતે વિચારીને આનંદમાં રહેવું પણ જેને રજોગુણ ને તમોગુણ વર્તતા હોય તેને ધ્યાન ધારણાને અર્થે આગ્રહ કરવો નહિ અને જેવું બની આવે તેવું ભજનસ્મરણ કરવું ને દેહે કરીને ભગવાનની તથા સંતની પરિચર્યા શ્રદ્ધાએ સહિત કરવી ને પોતપોતાના ધર્મમાં રહેવું ને પોતાને પૂર્ણકામ માનવું.

પછી વળી મુક્તાનંદ સ્વામીએ પુછ્યું જે "જેને તામસી કર્મ ઘણાં હોય તેના હૈયામાં કળિયુગ વર્તે તે કોઇ ઉપાયે ટળે કે ન ટળે ?" પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, જો એને સંત તથા પરમેશ્વરના વચનને વિષે અતિશે શ્રદ્ધા હોય અને અતિ દૃઢ વિશ્વાસ હોય તો ગમે તેવાં તામસી કર્મ હોય પણ તેનો નાશ થઇ જાય અને કળિયુગના ધર્મ મટીને સત્યયુગના ધર્મ હોય તે વર્તે, માટે અતિ સાચે ભાવે કરીને સત્સંગ કરે તો તેને કોઇ જાતનો દોષ હૈયામાં રહે નહિ અને દેહ છતાં જ બ્રહ્મરૂપ થઇ જાય.

પછી સ્વયંપ્રકાશાનંદ સ્વામીએ પુછ્યું જે, "સ્થાન તે કેને કહીએ ?" પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, ચારવર્ણ અને ચાર આશ્રમ તેને જે પોતપોતાનો ધર્મ તેને સ્થાન જાણવું. અને તમે ત્યાગી છો તે તમારાથી જો ત્યાગનો પક્ષ મુકીને ગૃહસ્થને માર્ગે ચલાય તો તે સ્થાનક થકી ભ્રષ્ટ થવાણું એમ જાણવું માટે ગમે તેવો આપત્કાળ પડે અથવા અમે આજ્ઞા કરીએ તો પણ તમારે પોતાના ધર્મમાંથી ચળવું નહિ. અને જેમ ગૃહસ્થ વસ્ત્ર તથા અલંકારે કરીને અમારી પૂજા કરવાને ઇચ્છે તેમ તમારે ઇચ્છવું નહિ. તમારે તો પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને જળે કરીને પૂજા કરવી ને એવી પૂજાએ કરીનેજ આનંદ માનવો પણ પોતાના ધર્મમાંથી ચલાયમાન થઇને પરમેશ્વરની પૂજા કરવી એ ઠીક નહિ, માટે સર્વેને પોતાના ધર્મમાં રહ્યા થકા જેટલી પૂજા થાય તેટલી કરવી. એ અમારી આજ્ઞા છે તેને દૃઢ કરીને સર્વે રાખજો. **ઇતિ વચ.॥૯॥ ॥૮૭॥**

સંવત્ ૧૮૭૭ના શ્રાવણ વદિ ૧૪ ચૌદશને દિવસ શ્રીજી મહારાજ સર્વે સંતનું મંડળ લઇને ગામ કુંડળથી ચાલ્યા તે વાટમાં ગામ ખાંભડે આવ્યા ને ત્યાં પીપરના વૃક્ષ હેઠે ઉતર્યા પછી તે ગામના માણસે ઢોલિયો લાવીને તે ઉપર પધરાવ્યા અને તે સમે શ્રીજીમહારાજે સર્વે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં ને પોતાને ચારે કોરે સાધુ તથા દેશદેશના હરિભક્તની સભા બેઠી હતી.

અને સાધુ કીર્તન ગાતા હતા તે કીર્તન રખાવીને શ્રીજીમહારાજે તે ગામના માણસ આગળ વાત કરી જે, આ સંસારને વિષે ધર્મવાળા ને અધર્મી એ બે પ્રકારના માણસ છે, તેમાં ધર્મવાળા જે માણસ હોય તે ચોરી તથા પરસ્ત્રીનો સંગ તથા ચાડીચુગલી એ આદિક સર્વે પાપનો ત્યાગ કરીને ને પરમેશ્વરથી ડરીને ધર્મમર્યાદામાં ચાલે છે, તેનો સંસારમાં જે પોતાના કુટુંબી હોય અથવા કોઇ બીજા હોય પણ તે સર્વે વિશ્વાસ કરે ને તે જે બોલે તે વચન સૌને સત્યજ ભાસે અને એવા જે ધર્મવાળા હોય તેનેજ સાચા સંતનો સમાગમ ગમે. અને જે અધર્મી માણસ હોય તે તો ચોરી, પરસ્ત્રીનો સંગ, મદ્યમાંસનું ભક્ષણ, વટલવું, વટલાવવું એ આદિક જે સર્વે કુકર્મો તેને વિષેજ ભરપુર હોય ને તેનો સંસારમાં કોઇ વિશ્વાસ કરેજ નહિ ને એનાં સગાં હોય તે પણ કોઇ એનો વિશ્વાસ ન કરે અને એવા જે અધર્મી હોય તેને સાચા સંતનો સમાગમ તો ગમેજ નહિ અને જો કોઇ બીજો તે સંતનો સમાગમ કરે તો તેનો પણ દ્રોહ કરે, માટે જેને કલ્યાણને ઇચ્છવું તેને અધર્મીને માર્ગે ચાલવુંજ નહિ અને ધર્મવાળાને માર્ગે ચાલીને સાચા સંતનો સમાગમ કરવો તો નિશ્ચયજ એ જીવનું કલ્યાણ થાય એમાં કાંઇ સંશય નથી, એટલી વાર્તા કરી તેને સાંભળીને તે ગામના કેટલાક માણસે શ્રીજીમહારાજનો આશ્રય કર્યો.

પછી ત્યાંથી શ્રીજીમહારાજ પાછા સારંગપુર પધાર્યા પછી જીવા ખાચરના દરબારમાં ઉત્તરાદે બાર ઓરડાની ઓસરીએ ઢોલિયા ઉપર વિરાજમાન થયા ને તે સમે પોતે સર્વે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં અને પોતાના મુખારવિંદની આગળ મુનિ તથા દેશદેશના હરિભક્તની સભા ભરાઇને બેઠી હતી.

પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, ગોલોક, વૈકુંઠ, શ્વેતદ્વિપ, બ્રહ્મપુર એ સર્વે જે ભગવાનનાં ધામ તેને બાહ્ય દૃષ્ટિએ કરીને જોઇએ તો ઘણાં છેટે છે અને આત્મદૃષ્ટિએ કરીને જોઇએ તો એક અણુ જેટલું પણ છેટું નથી, માટે બાહ્ય દૃષ્ટિવાળાની સમજણ છે તે મિથ્યા છે અને આત્મદૃષ્ટિવાળાની સમજણ છે તે સત્ય છે અને જે સાધુ એમ સમજતો હોય જે મારા ચૈતન્યને વિષે ભગવાન સદાય વિરાજમાન છે તે જેમ દેહમાં જીવ હોય તેમ મારા જીવને વિષે ભગવાન રહ્યા છે, અને મારો જીવ છે તે તો શરીર છે અને ભગવાન તો મારા જીવના શરીરી છે અને પોતાના જીવાત્માને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ શરીર થકી પૃથક્ માને અને તેને વિષે અખંડ ભગવાન વિરાજમાન છે એમ સમજે તો તે સંત થકી ભગવાન તથા ભગવાનનાં ધામ તે અણુંમાત્ર છેટે નથી અને એવી રીતનો જે સંત હોય તે તો જેવો શ્વેતદ્વીપમાં મુક્ત છે તે સરખો છે અને એવા સંતનું દર્શન થયું ત્યારે એમ જાણવું જે 'મને સાક્ષાત્કાર ભગવાનનું દર્શન થયું' ને એવી સમજણવાળો જે સંત તે તો કૃતાર્થ છે અને જેને આવી સમજણ તો આવી શકે નહિ ને જો તે સંતના સમાગમમાં પડ્યો રહે ને તે સંત નિત્ય પાંચ ખાસડાં મારે તો પણ તે અપમાનનું સહન કરે ને સંતનો સમાગમ મુકી શકે નહિ, જેમ અફીણનો બંધાણી હોય તે તેને મુકી શક્તો નથી તેમ એ પણ કોઇ રીતે સંતનો સમાગમ તજી શકે નહિ તો જેવા પ્રથમ સંત કહ્યા તે સરખો એને પણ જાણવો અને જેવી પ્રાપ્તિ તે સંતને થાય છે તેવીજ જે સંત સમાગમમાં પડ્યો રહે છે તેને પણ થાય છે. **ઇતિ વચનામૃતમ્ ॥૧૦॥ ૮૮ ॥**

સંવત્ ૧૮૭૭ના શ્રાવણ વદિ ૩૦ અમાસને દિવસ સ્વામી શ્રી સહજાનંદજી મહારાજ ગામ શ્રીસારંગપુર મધ્યે જીવાખાચરના દરબારમાં ઉત્તરાદે બાર ઓરડાની ઓસરીએ ઢોલીયા ઉપર વિરાજમાન હતા અને સર્વે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં અને પોતાના મુખારવિંદની આગળ મુનિ તથા દેશદેશના હરિભક્તની સભા ભરાઈને બેઠી હતી.

પછી મુક્તાનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન પુછ્યો જે "પુરૂષપ્રયત્ન શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે પુરૂષપ્રયત્ને કરીને કેટલું કામ થાય છે અને પરમેશ્વરની કૃપાએ કરીને કેટલું કામ થાય છે ?" પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, સદ્ગુરુ ને સત્‌શાસ્ત્રને વચને કરીને દૃઢ વૈરાગ્યને પામ્યો હોય અને દૃઢ શ્રદ્ધાવાન હોય અને અષ્ટ પ્રકારનું જે બ્રહ્મચર્ય તેને અતિ દૃઢ પાળતો હોય અને અહિંસા ધર્મને વિષે દૃઢ પ્રીતિવાન હોય અને આત્મનિષ્ઠા પણ અતિ પરિપકવ હોય તો તેને માથેથી જન્મમરણની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે જેમ શાળને માથેથી ફોતરૂં ઊતર્યું તે શાળ પાછી ઉગે નહિ, તેમ કહ્યા એવે ગુણે કરીને જે યુક્ત હોય તે અનાદિ અજ્ઞાનરૂપ જે માયા તેથી છુટે છે ને જન્મમરણ થકી રહિત થાય છે ને આત્મસત્તાને પામે છે, આટલું તો પુરૂષપ્રયત્ને કરીને થાય છે. અને પરમેશ્વરની કૃપા પણ જે એવે લક્ષણે યુક્ત હોય તે ઉપરજ થાય છે અને જ્યારે પરમેશ્વરની કૃપા થાય ત્યારે એ ભગવાનનો એકાંતિક ભક્ત થાય છે અને શ્રુતિએ કહ્યું છે જે "निरंजनः परमं साम्यमुपैति ।" એ શ્રુતિનો એ અર્થ છે જે, અંજન જે માયા તે થકી જે રહિત થયો તે ભગવાનના તુલ્યપણાને પામે છે. કહેતાં જેમ ભગવાન શુભ અશુભ કર્મે કરીને બંધાતા નથી તેમ તે મુક્ત પણ શુભ અશુભ કર્મે કરીને બંધાય નહિ અને જેમ લક્ષ્મીજી છે તે હેતે કરીને ક્યારેક તો ભગવાનના સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે ને ક્યારેક તો નોખાં રહ્યાં થકાં ભગવાનની સેવામાં રહે છે, તેમ તે ભક્ત પણ અતિ હેતે કરીને ભગવાનને વિષે ક્યારેક તો લીન થઈ જાય છે અને ક્યારેક તો મૂર્તિમાન થકો ભગવાનની સેવામાં રહે છે અને જેમ ભગવાન સ્વતંત્ર છે તેમ એ ભગવાનનો ભક્ત પણ સ્વતંત્ર થાય છે, આવી રીતની જે સામર્થી તે તો ભગવાનની કૃપા થકી આવે છે.

પછી નિત્યાનંદ સ્વામીએ પુછ્યું જે, "જેમાં એ સર્વે અંગ સંપૂર્ણ હોય તેની ઉપર તો ભગવાનની કૃપા થાય છે અને જો એ અંગમાંથી કાંઈક ન્યૂનતા હોય તો તેની શી ગતિ થાય છે ?" પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, "વૈરાગ્ય, બ્રહ્મચર્ય, શ્રદ્ધા, અહિંસાધર્મ અને આત્મનિષ્ઠા એમાંથી કોઈક અંગમાં ન્યૂનતા હોય તો આત્યંતિક મોક્ષ જે ભગવાનનું અક્ષરધામ તેને તો ન પામે અને એ વિના બીજાં જે ભગવાનનાં ધામ છે તેને પામે અથવા વધુ સવાસનિક હોય તો દેવલોકને પામે, જે દેવલોકને ભગવાનનાં ધામ આગળ મોક્ષધર્મને વિષે નરકતુલ્ય કહ્યાં છે અને દેવતામાંથી મનુષ્ય થાય ને મનુષ્યમાંથી વળી દેવતા થાય અને "अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां रतिम् ।" એ શ્લોકનો પણ એજ અર્થ છે જે, જે ભગવાનનો ભક્ત સવાસનિક હોય તે નરકચોરાસીમાં તો ન જાય અને દેવતામાં ને મનુષ્યમાં તો અનંત જન્મ ધરે પછી જ્યારે પૂર્વે કહ્યાં એવાં વૈરાગ્યાદિક લક્ષણે યુકત થાય ત્યારેજ ભગવાનની કૃપાનું પાત્ર થાય અને પછી ભગવાનનો એકાંતિક ભક્ત થઈને ગુણાતીત એવું જે ભગવાનનું અક્ષરધામ તેને પામે છે, માટે એક જન્મે અથવા અનંત જન્મે પણ જે દિવસ પ્રથમ કહ્યા એવે લક્ષણે યુકત થઈને અતિશય નિર્વાસનિક થશે ત્યારેજ ભગવાનની કૃપાનું પાત્ર થશે ને આત્યંતિક મોક્ષને પામશે પણ તે વિના તો નહિજ પામે."

પછી નૃસિંહાનંદ સ્વામીએ પુછ્યું જે, "આ દેહે કરીનેજ સર્વે કસર માત્ર મટી જાય એવો કોઈ ઉપાય છે ?" પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, જો ખબડદાર થઈને મંડે તો આને આ દેહેજ સર્વે કસર મટી જાય અથવા દેહપર્યંત કસર ન મટી હોય અને અંત સમેજ નિર્વાસનિક થાય ને ભગવાનને વિષે અતિશય પ્રીતિ થાય તો અંતકાળે પણ ભગવાનની કૃપા થાય ને ભગવાનના ધામને પામે, માટે એક દેહે અથવા અનંત દેહે અથવા અંત સમે એક ઘડી મૃત્યુ આડી રહી હોય ત્યારે પણ જો અતિશય ભગવાનને વિષે વૃત્તિ જોડાઈ જાય તો તે ભક્તને કોઈ જાતની કસર રહેતી નથી. **ઇતિ વચ. ॥૧૧॥ ૮૯ ॥**

સંવત્ ૧૮૭૭ના ભાદરવા સુદિ ૧ પડવાને દિવસ સ્વામી શ્રી સહજાનંદજી મહારાજ ગામ શ્રીસારંગપુર મધ્યે જીવાખાચરના દરબારમાં ઉત્તરાદે બાર ઓરડાની ઓસરીએ ઢોલિયા ઉપર વિરાજમાન હતા અને સર્વે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં અને પોતાના મુખારવિંદની આગળ મુનિ તથા દેશદેશના હરિભક્તની સભા ભરાઈને બેઠી હતી.

પછી નિર્વિકારાનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન પુછ્યો જે, "સાધુને વિષે કયા ગુણ અખંડ રહે છે ને ક્યા ગુણ આવે જાય એવા છે ?" પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, એક તો આત્મનિષ્ઠા અને બીજો સ્વધર્મ અને ત્રીજો ભગવાનના સ્વરૂપનો નિશ્ચય એ [૧]ત્રણ ગુણ તો અખંડ રહે છે અને [૨]બીજા ગુણ તો [૩]આવે ખરા ને [૪]પાછા જાય પણ ખરા, માટે બીજા ગુણ તો આવ્યા ગયા રહે છે અને એ ત્રણ ગુણ તો અખંડ રહે છે.

પછી મુક્તાનંદ સ્વામીએ પુછ્યું જે, "દેહની ને આત્માની નોખી વિક્તિ સમજાણી હોય તોય પણ તે વિક્તિને ભુલીને પાછો દેહાભિમાની કેમ થાય છે ?" પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, દેહ અને આત્માની વિક્તિ એકવાર ચોખી સમજાણી હોય તો પછી પાછી ભુલાય નહિ અને એમ માને જે, 'હું દેહ છું તો પણ દેહ પોતાનું રૂપ મનાયજ નહિ, અને ભગવાનનો નિશ્ચય પણ જો એકવાર દૃઢ થયો હોય તો પાછો ટાળે તો પણ ટળે નહિ. અને એમ જણાય છે જે આત્મબુદ્ધિ મટીને દેહબુદ્ધિ આવી જાય છે એતો

ખોટો ખોટો મનમાં ભ્રમ પડે છે, પણ દેહાભિમાન તો આવતુંજ નથી અને એવો જે પરિપક્વજ્ઞાની તેને તો આત્માનું જ અભિમાન દૃઢ રહે છે ને તે પોતાના આત્માને બ્રહ્મરૂપ માને છે અને તે બ્રહ્મને વિષે પરબ્રહ્મ જે પુરૂષોત્તમ ભગવાન તે અખંડ વિરાજમાન છે અને તે ભગવાનના સ્વરૂપનો નિશ્ચય પણ એને અખંડ ને અખંડ રહે છે.

પછી સ્વયંપ્રકાશાનંદ સ્વામીએ પુછ્યું જે, “પોતાના આત્માનો વિચાર કેમ કરવો ?” પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, જ્યારે અંતઃકરણ સામું દૃષ્ટા એવો જે જીવાત્મા તે જોઇ રહે ત્યારે બાહેર જે સ્થૂલ શરીર અને તે સંબંધી જે વિષય તે સર્વે વિસરી જાય છે અને અંતઃકરણ ને દૃષ્ટા એ બેના વચમાં જે વિચાર ઠરે છે તે વિચારે કરીને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર એ સર્વેના રૂપને જાણવાં. પછી વિચારની દૃષ્ટિએ એ અંતઃકરણના ઘાટ સામું જોતાં જોતાં જ્યારે ઘાટ બંધ થઇ જાય ત્યારે ભગવાનની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું અને જ્યાં સુધી ઘાટ સંકલ્પનું બળ હોય ત્યાં સુધી તો સંકલ્પ સામું જોઇ રહેવું, પણ ધ્યાન ન કરવું. અને જે બાહેર સ્થૂલ દેહને વિષે પંચ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો છે તે જ્યારે પોતપોતાના વિષય સામા જાય છે ત્યારે વિચારને બે પ્રકારે કરવો, એક તો જે વિષયને આકારે ઇન્દ્રિયો થયાં હોય તે [૧]વિષયને આકારે વિચાર કરવો, અને બીજો તે ઇન્દ્રિયોના ગોલોકને વિષે જે જોનારો દૃષ્ટા છે તે દૃષ્ટાને આકારે [૨]વિચાર કરવો, પછી વિષયને આકારે ને દૃષ્ટાને આકારે એ બે પ્રકારે જે વિચાર છે તે એક થઇ જાય છે, પછી તે વિષયમાંથી વૃત્તિ અતિશે તુટી જાય છે. અને એમ વિચાર્યા વિના જો બળાત્કારે કરીને વિષયમાંથી વૃત્તિને તોડે તો તે વૃત્તિને વિષયમાંથી પ્રીતિ મટે નહિ. અને જ્યારે વિચારીને વૃત્તિને પાછી વાળે ત્યારે તે વૃત્તિ પાછી વિષયમાં જોડાય જ નહિ.

માટે જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિને વિષયસન્મુખ પ્રીતિ હોય ત્યાં સુધી ભગવાનનું ધ્યાન કરવું નહિ ને જ્યારે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ સ્થિર થાય ત્યારે ભગવાનનું ધ્યાન કરવું. અને જ્યારે બાહેર સ્થૂલ દેહમાં દૃષ્ટા વર્તતો હોય ત્યારે ચોખો વિભાગ કરી રાખવો જે, જ્યારે સ્થૂલ દેહમાં વર્તવું ત્યારે સૂક્ષ્મ દેહના ઘાટ સામું તો જોવુંજ નહિ અને જ્યારે અંતઃકરણ સન્મુખ જોવું ત્યારે સ્થૂલ દેહને વિસારી દેવું અને દૃષ્ટાને ને દૃશ્યને મધ્યે જે વિચાર છે તે વિચારે કરીને એમ સમજવું જે દૃષ્ટા ને દૃશ્ય તે અતિશે જુદાંજ છે’ એમ સમજીને દેહના ભાવ તે દેહને વિષે હોમવા અને દૃષ્ટા જે ચૈતન્ય તેના ભાવ તે ચૈતન્યને વિષે હોમવા અને બાળ, યૌવન, વૃધ્ધ, સ્થૂલ, કૃશ, જીવવું, મરવું એ સર્વે દેહના ભાવ છે તે આત્માને વિષે માનવાજ નહિ અને અછેદ્ય, અભેદ્ય, અજર, અમર, જ્ઞાનરૂપ, સુખરૂપ, સત્તારૂપ એ જે સર્વે આત્માના ભાવ છે તે કોઇ કાળે દેહને વિષે સમજવા જ નહિ એ ગુણ તો આત્માને વિષે સમજવા. એવો જે વિચાર તે જ્યાં સુધી ઘાટ સંકલ્પનું બળ હોય ત્યાં સુધી મુકવો નહિ, જેમ રાજા હોય તે જ્યાં સુધી શત્રુનું બળ હોય ત્યાં સુધી રાજગાદીએ બેસીને સુખ ભોગવે નહિ અને જ્યારે શત્રુ માત્રનો નાશ થઇ જાય ત્યારે પોતાના રાજ્યના જે વૈભવ છે તેને ભોગવે છે. તેમ જે ભગવાનનો ભક્ત હોય તેને જ્યાં સુધી મન ને ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુ પીડતા હોય ત્યાં સુધી પૂર્વે કહ્યો એવો જે વિચાર તે દૃઢપણે રાખવો અને જ્યારે મન ઇન્દ્રિયોના ઘાટ સર્વે શમી જાય ત્યારે પરમેશ્વરના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું. **ઇતિ વચનામૃતમ્ ॥૧૨॥ ॥૯૦॥**

સંવત્ ૧૮૭૭ના ભાદરવા સુદિ ૨ બીજને દિવસ સ્વામી શ્રી સહજાનંદજી મહારાજ ગામ શ્રીસારંગપુર મધ્યે જીવાખાચરના દરબારમાં ઉત્તરાદે બાર ઓરડાની ઓસરીએ વિરાજમાન હતા. અને સર્વે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં, ને પોતાના મુખારવિંદની આગળ મુનિ તથા દેશ દેશના હરિભક્તની સભા ભરાઇને બેઠી હતી.

પછી મુક્તાનંદ સ્વામીએ પુછ્યું જે, “જેને ભગવાનના સ્વરૂપનો નિશ્ચય પ્રથમ થઇને પછી મટી જાય છે, તેને તે પ્રથમ નિશ્ચય થયો હતો કે નહોતો થયો ?” પછી સ્વયંપ્રકાશાનંદ સ્વામી બોલ્યા જે, “જેને પોતાના જીવાત્માને વિષે નિશ્ચય થયો હોય તે તો કોઇ રીતે ટળે નહિ અને શાસ્ત્રની રીતે જો નિશ્ચય થયો હોય તો શાસ્ત્રમાં ન મળે એવું ચરિત્ર જ્યારે પરમેશ્વર કરે ત્યારે ભગવાનનો નિશ્ચય હોય તે ટળી જાય છે.” પછી શ્રીજી મહારાજ બોલ્યા જે, “શાસ્ત્રને વિષે તો પરમેશ્વરનું સમર્થપણું, અસમર્થપણું, કર્તાપણું, અકર્તાપણું એવી અનંત જાતની વાત છે, માટે એવું ક્યું શાસ્ત્ર બહાર ચરિત્ર પરમેશ્વરે કર્યું હશે, જેણે કરીને એનો નિશ્ચય ટળી ગયો ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કરો.” પછી સર્વે મુનિ બોલ્યા જે, “શાસ્ત્ર બહાર તો કોઇ ચરિત્ર નથી, માટે હે મહારાજ ! એ જીવને નિશ્ચય થઇને પાછો ટળી જાય છે તેનું શું કારણ છે ? પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, ‘જેને ભગવાનનો નિશ્ચય થાય છે, તેને શાસ્ત્રે કરીને જ થાય છે, કાં જે શાસ્ત્રમાં પરમેશ્વરનાં પણ લક્ષણ કહ્યાં હોય, અને સંતનાં પણ કહ્યાં હોય, માટે શાસ્ત્રે કરીને નિશ્ચય થાય તેજ અચળ રહે છે અને શાસ્ત્ર વિના પોતાને મને કરીને જે નિશ્ચય કર્યો હોય તે નિશ્ચય ટળી જાય છે, અને વળી ધર્મની પ્રવૃતિનું જે કારણ છે તે પણ શાસ્ત્રજ છે અને જેણે શાસ્ત્ર કોઇ દિવસ સાંભળ્યાંજ નથી એવા જે અજ્ઞાની જીવ તેમને વિષે પણ મા, બેન, દિકરી, અને સ્ત્રી તેની વિગતી રૂપ જે ધર્મની મર્યાદા તે આજ સુધી ચાલી આવે છે, તેનું કારણ પણ શાસ્ત્રજ છે, કેમ જે શાસ્ત્રમાંથી કોઇકે પ્રથમ એવી વાત સાંભળી છે તે પરંપરાએ કરીને સર્વે લોકમાં પ્રર્વતી છે. માટે જેને ભગવાનનો નિશ્ચય થઇને ટળી જાય છે. તેને તો શાસ્ત્રના વચનની પ્રતીતિજ નથી એતો કેવળ મનમુખી છે ને નાસ્તિક છે, અને જો શાસ્ત્રની પ્રતીતિ હોય તો કોઇ કાળે પરમેશ્વરથી વિમુખ થાયજ નહિ કાં જે શાસ્ત્રમાં તો અનંત જાતનાં ભગવાનનાં ચરિત્ર છે માટે પરમેશ્વર ગમે તેવાં ચરિત્ર કરે પણ શાસ્ત્રથી બારણે હોયજ નહિ, માટે જેને શાસ્ત્રના વચનનો વિશ્વાસ હોય તેનેજ ભગવાનના સ્વરૂપનો નિશ્ચય અડગ થાય છે અને કલ્યાણ પણ તેનું જ થાય છે અને તે ધર્મમાંથી પણ કોઇ કાળે ડગે જ નહિ.” **ઇતિ વચનામૃતમ્ ॥૧૩॥ ॥૯૧॥**

સંવત્ ૧૮૭૭ના ભાદરવા સુદિ ૩ ત્રીજને દિવસ સ્વામી શ્રી સહજાનંદજી મહારાજ ગામ શ્રી સારંગપુર મધ્યે જીવાખાચરના દરબારમાં ઓરડાની ઓસરીએ ઢોલીયા ઉપર વિરાજમાન હતા, અને કાળા છેડાનો શ્વેત ખેશ પહેર્યો હતો અને શ્વેત ચાદર ઓઢી હતી ને મસ્તક ઉપર શ્વેત પાઘ બાંધી હતી, ને કાન ઉપર પીળા પુષ્પના ગુચ્છ વિરાજમાન હતા, અને પાઘમાં પીળા પુષ્પનાં છોગાં ધારણ કર્યાં હતાં અને કંઠને વિષે પીળા પુષ્પનો હાર નાભિ સુધી હિંડળતો વિરાજમાન હતો, અને આથમણું મુખારવિંદ કરીને શ્રીજીમહારાજ વિરાજમાન હતા. ને પોતાના મુખારવિંદની આગળ મુનિ તથા દેશદેશના હરિભકતની સભા ભરાઈને બેઠી હતી.

પછી સ્વયંપ્રકાશાનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન પુછ્યો જે,"ભગવાનના ભક્ત હોય તે ભગવાનનાં ધામ જે વૈકુંઠાદિક તેને પામીને પાછા પડતા નથી, એમ ભગવાને [૧]ગીતામાં કહ્યું છે અને જે પડતો હશે તે શે દોષે કરીને પાછો પડતો હશે ?" પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે,"કોણ ભગવાનના ધામને પામીને પાછો પડ્યો છે એક તો બતાવો ?" પછી સ્વયંપ્રકાશાનંદ સ્વામીએ કહ્યું જે, "એક તો વૈકુંઠમાંથી જય વિજય ભગવાનના પાર્ષદ પડ્યા, [૨]અને ગોલોકમાંથી રાધીકાજી ને શ્રીદામા પડ્યા[૩]" પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે,"જય વિજય પડ્યા એતો ભગવાને પોતાના સંતનો મહિમા દેખાડવા સારૂં પાડ્યા જે, 'સનકાદિક જેવા સંતનો દ્રોહ કરેતો વૈકુંઠાદિક જેવા ધામને પામ્યો હોય તોય પણ પડી જાય છે અને જય વિજય તો પાછા ત્રીજે જન્મે ભગવાનના વૈકુંઠ ધામમાં પહોંચ્યા માટે એ કાંઈ પડ્યા ન કહેવાય. એતો ભગવાનની ઈચ્છાએ થયું અને પડ્યો તો તે કહેવાય જે જેને પાછો ભગવાનનો સંબંધજ ન રહે. અને ગોલોકથી રાધિકાજી પડ્યાં તે પણ ભગવાનનીજ ઈચ્છા હતી અને પોતાને પણ મનુષ્યદેહ ધરીને અનંત જીવનો ઉદ્ધાર કરવો હતો. અને પોતાનાં કલ્યાણકારી જે ચરિત્ર તેને વિસ્તારવાં હતાં. માટે રાધિકાજીને કોઈ પડ્યાં કહે તો ભગવાન પણ તે ભેળે પડ્યા કહેવાય, તે સારૂં ભગવાનનીજ ઈચ્છાએ જે ગોલોકથી પૃથ્વીને વિષે આવ્યાં, એ તે કાંઈ પડ્યાં ન કહેવાય, એ ઠેકાણે તો ભગવાનની જ ઈચ્છા જાણવી, તે ભગવાનની ઈચ્છાએ તો અક્ષરધામમાંથી પણ દેહ ધરે અને જડ હોય તે ચૈતન્ય થઈ જાય અને ચૈતન્ય હોય તે જડ થઈ જાય, કેમ જે ભગવાન તો અતિ સમર્થ છે તે જેમ કરે તેમ થાય પણ તે ભગવાનની ઈચ્છા વિના તો ભગવાનના ધામને પામીને કોઈ પડે જ નહિ. અને જે પડે છે, તે તો આધુનિક ભક્ત હોય, તે સાધનકાળમાંથીજ પડે છે તે તો યોગભ્રષ્ટ કહેવાય. પણ વૈરાગ્ય, આત્મનિષ્ઠા, ભગવાનની ભક્તિ અને બ્રહ્મચર્યાદિક જે ધર્મ તેણે કરીને જે સિધ્ધ થાય તે તો જેવા શ્વેતદ્વીપને વિષે મુક્ત છે તે સરખા છે તે તો કોઈ કાળે પડતા નથી.

એવી રીતે શ્રીજી મહારાજ એટલી વાત કરીને પછી બોલ્યા જે, "લ્યો હવે અમે એક પ્રશ્ન પુછીએ." પછી મુનિએ કહ્યું જે,"પુછો" ત્યારે શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, "મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વને વિષે સનત્સુજાત-ઋષિએ ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે કહ્યું છે જે, એક તો પ્રમાદ અને બીજો મોહ એ બેયનો જે ત્યાગ કરે તો તે સર્વ પ્રકારે ભગવાનની માયાને તરી રહ્યો છે અને પ્રમાદ ને મોહ એનું જ નામ માયા છે." માટે આપણે ત્યાગી એવા ભગવાનના ભક્ત કહેવાઈએ છીએ ને તેમાં જેને પ્રમાદ ને મોહ વર્તતા હશે ને ભગવાનના મહિમાનું બળ લઈને તે ભક્ત પ્રમાદને ને મોહને ટાળ્યાનો ખટકો નહિ રાખતો હોય તે ભક્તને દેહ છતે કેવું સુખ હશે અને મરીને તે કેવા સુખને પામશે એ પ્રશ્ન છે ? પછી સ્વયંપ્રકાશાનંદસ્વામી બોલ્યા જે, "જે ભગવાનનો ભક્ત હોય તે ભગવાનનું માહાત્મ્ય અતિશે વિચારીને પ્રમાદ કે મોહ ન ટળે તો પણ તેની કાંઈ ઝાઝી ચિંતા રાખે નહિ."

પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, "ભગવાનનો ભક્ત હોય ને તેને પ્રમાદ ને મોહ વર્તતા હોય ને તેને ટાળ્યાનો ખટકો રાખે તેને ખોટ કેટલી છે ? અને જે ટાળ્યાનો ખટકો ન રાખે તેમાં શો વિશેષ છે ? પછી સ્વયંપ્રકાશાનંદસ્વામી બોલ્યા જે, "ભગવાનનું બળ રાખે અને સાધનનું બળ ન રાખે માટે એ વિશેષ જ છે તો." પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, "જેને પ્રમાદ ને મોહરૂપ શત્રુ રહ્યા છે તોય પણ જે ગાફલ રહે છે, તેને તો તમે શ્રેષ્ઠ કહો છો, જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી હોય ને તે પોતાના પતિની બીકે ને પતિવ્રતાનો ધર્મ રાખ્યાની બીકે અતિશે મનમાં ખટકો રાખીને કોઈ પુરૂષ સાથે હસીને તાળી લે નહિ અને તેને એમ મનમાં બીક રહે જે જો હું ગાફલાઈ રાખીશ તો મારો પતિ મને વ્યભિચારિણી જાણશે તો મારી સેવા અંગીકાર નહિ કરે એટલે મારે પતિવ્રતાના ધર્મમાં ખોટ પડશે એવું જાણીને મનમાં ખટકો રાખે છે, તેમ જે ભક્ત એ પતિવ્રતાના જેવી ભક્તિ રાખે ને પ્રમાદને ને મોહને ટાળવાનો ખટકો રાખે તેને તો તમે મૂળગી ખોટ બતાવો છો અને વળી જેમ કોઈક સ્ત્રી પોતાને મનમાં આવે તે પુરૂષ સાથે તાળિયો દેતી ફરે ને પતિવ્રતાનો ધર્મ પાળવાનો ખટકો ન રાખે, તેમ જે ભક્ત પ્રમાદને ને મોહને ટાળ્યાનો ખટકો ન રાખે તેને તો તમે શ્રેષ્ઠ બતાવો છો, એ તે શું તમારી એવી અવળી સમજણ છે, કે કેમ છે ? અને જે ગાફલાઈ રાખશે ને તે ભગવાનનો ભક્ત હશે તો તેને પ્રમાદ ને મોહ એ બે શત્રુ નડ્યા વિના નહિ રહે. જેમ મદિરા પીવે તથા ભાંગ્ય પીવે તો જેમ વિમુખને કેફ ચડે છે તેમ જ ભગવાનનો ભક્ત હોય તેને પણ કેફ ચડે ને ગાંડો થાય, તેમ મદિરા ને ભાંગ્યરૂપ જે પ્રમાદ ને મોહ તે તો જેમ વિમુખ જીવને નડે તેમજ ભગવાનના ભક્તને પણ નડે. અને વિમુખમાં ને હરિભક્તમાં એટલો જ ફેર છે જે, વિમુખને એ બે શત્રુ ટળે નહિ અને ભગવાનનો ભક્ત જો ખટકો રાખીને ટાળવાનો ઉપાય કરે તો એ બે શત્રુ નાશ પામી જાય એટલો ભગવાનના ભક્તને વિશેષ છે અને જે ગાફલાઈ રાખે તે તો ભગવાનનો ભક્ત હોય તોય સારો નહિ.

પછી શ્રીજીમહારાજે ફરીને પ્રશ્ન પુછ્યો જે, "સ્થૂલ શરીર તે કેટલા તત્ત્વનું છે ? અને સૂક્ષ્મ શરીર તે કેટલા તત્ત્વનું છે ?

અને સ્થૂલ દેહમાં ને સૂક્ષ્મ દેહમાં બરોબર તત્ત્વછે, કે કાંઇ ઓછાં અધિક છે ? એ બે શરીરનું રૂપ કરો'' પછી સ્વયંપ્રકાશાનંદસ્વામીએ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કરવા માંડ્યો પણ થયો નહિ. પછી સર્વે મુનિ બોલ્યા જે, ''હે મહારાજ ! એનો ઉત્તર તમે કૃપા કરીને કરો'' પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, ''સ્થૂલ દેહ છે તે તો પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂત નામે જે પાંચ તત્ત્વ તેનું છે અને સૂક્ષ્મ દેહ છે તેતો પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો પાંચ કર્મેંદ્રિયો પંચ પ્રાણ અને ચાર અંતઃકરણ એ નામે જે ઓગણીશ તત્ત્વ તેનું છે અને તે સ્થૂલ દેહને વિષે પણ જ્યારે સૂક્ષ્મ દેહ અનુસ્યુતપણે વર્તે છે ત્યારે જ સર્વે ક્રિયા યથાર્થપણે થાય છે પણ તે વિના થતી નથી, કેમ જે કાન, નેત્ર આદિક જે ઈન્દ્રિયોનાં ગોલક તેમણે યુક્ત એવો જે સ્થૂલ દેહ તેને વિષે તે તે ઈન્દ્રિયાદિકે યુક્ત એવો જે સૂક્ષ્મ દેહ તે ભળે છે તેણે કરીને તે તે ઈન્દ્રિયોના વિષયનું ગ્રહણ થાય છે પણ કેવળ સ્થૂલ દેહના ગોલકે કરીને થતું નથી તે માટે પંચ તત્ત્વનું જે સ્થૂલ દેહ તેને વિષે ઓગણીશ તત્ત્વનું જે સૂક્ષ્મ દેહ તે અનુસ્યૂતપણે રહ્યું છે તે સારૂં સ્થૂલ દેહને વિષે પણ ચોવિશ તત્ત્વ છે અને તેમજ સૂક્ષ્મ દેહને વિષે પણ પંચ તત્ત્વનું જે સ્થૂલ દેહ તે એકત્વપણે વર્તે છે ત્યારેજ સૂક્ષ્મ દેહના ભોગ સિદ્ધ થાય છે અને સૂક્ષ્મ દેહ ઓગણીશ તત્ત્વનું છે તેને વિષે પંચ તત્ત્વનું સ્થૂલ દેહ ભળે છે માટે સૂક્ષ્મ દેહ પણ ચોવીશ તત્ત્વનું છે. અને જો સૂક્ષ્મ દેહમાં સ્થૂલ દેહ છે તો સૂક્ષ્મ દેહમાં સ્ત્રીનો [૧]સંગ કરે છે તેનો સ્થૂલ દેહમાં વીર્યપાત થઇ જાય છે. માટે સ્થૂલ દેહ ને સૂક્ષ્મ દેહની જાગ્રત અવસ્થાને વિષે ને સ્વપ્ન અવસ્થાને વિષે એકતા છે.''

પછી મુનિએ પ્રશ્ન પુછ્યો જે, ''હે મહારાજ ! આ તો જેવું સ્થૂલ દેહ છે તેવું જ સૂક્ષ્મ દેહ થયું ત્યારે જેમ સ્થૂલ દેહમાં કર્મ લાગે છે તેમજ સૂક્ષ્મ દેહમાં લાગે છે, કે કાંઇ ફેર છે ?'' પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, ''સ્થૂલ દેહને વિષે જેવી દઢ પોતાપણાની માનીનતા છે તેવીજ જો સૂક્ષ્મ દેહને વિષે માનીનતા હોય તો જેવું સ્થૂલ દેહમાં કર્મ લાગે છે તેવું જ સૂક્ષ્મ દેહમાં પણ લાગે. અને જે સૂક્ષ્મ દેહનાં કર્મને અલ્પ કહ્યાં છે તે તો જીવને હિંમત દેવા સારૂં છે. અને જેને સ્થૂલ દેહને વિષે તથા સૂક્ષ્મ દેહને વિષે અભિમાન નથી, તેને તો સ્થૂલ દેહનું કર્મ પણ લાગતું નથી ને સૂક્ષ્મ દેહનું પણ લાગતું નથી, કેમ જે એતો કેવળ આત્મ સત્તારૂપેજ વર્તે છે. માટે એવા જે આત્મજ્ઞાની હોય તેને તો સ્થૂલ દેહ સંબંધી તથા સૂક્ષ્મ દેહ સંબંધી કર્મ લાગે નહિ. અને તે આ દેહે કરીને અશુભ કર્મને તો કરે જ નહિ અને પ્રારબ્ધાનુસારે જે સુખદુઃખ આવે, તેને ભોગવે અને ભોગવતો થકો એમ માને જે, હું એનો ભોક્તા નથી, હું તો આત્મા છું.' અને જે અજ્ઞાની, દેહાભિમાની હોય તેને તો સ્થૂલ દેહ અથવા સૂક્ષ્મ દેહ સંબંધી સર્વ કર્મ લાગે છે અને તે કર્મ પ્રમાણે સુખદુઃખને પણ ભોગવે છે કેમ જે, જે અજ્ઞાની છે તે જેજે વિષયને ભોગવે તે ભોગવતો થકો પોતાને દેહરૂપે માનીને એમ માને જે, 'હું વિષયનો ભોક્તા છું.' પછી જ્યારે અંતસમો આવે ત્યારે તે અજ્ઞાની જીવને તો યમનાદુત દેખાય ને દેહની વિસ્મૃતિ થઇ જાય ને મૂર્છા અવસ્થા આવે છે, પછી તે યમનાદુત દેહને મુકાવીને જીવને જુદો કરે છે ત્યારે એ જીવને પ્રેતનો દેહ બંધાય છે, પછી તે દેહે કરીને યમપુરીના કષ્ટને ભોગવે છે. અને જ્ઞાની એવો જે ભગવાનનો ભક્ત તેને તો અંતકાળે ભગવાન કે ભગવાનના સંત દેખાય છે ને એને પણ દેહની વિસ્મૃતિ થઇ જાય ને મૂર્છા અવસ્થા આવે છે. પછી એ દેહને મુકીને જુદો થાય છે ત્યારે એ ભક્તને ભગવાન ભાગવતી તનુ આપે છે ને તે દેહે કરીને એ ભગવાનના ધામને વિષે રહે છે.'' **ઇતિ વચનામૃતમ્ ॥૧૪॥ ॥૯૨॥**

સંવત્ ૧૮૭૭ના ભાદરવા સુદિ ૪ ચોથને દિવસ શ્રીજીમહારાજ ગામ શ્રીસારંગપુર મધ્યે જીવાખાચરના ઓરડાની ઓસરીએ ઢોલિયા ઉપર વિરાજમાન હતા, અને સર્વે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં, અને પોતાના મુખાર-વિંદની આગળ મુનિ તથા દેશદેશના હરિભક્તની સભા ભરાઈને બેઠી હતી.

પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, લ્યો અમે પ્રશ્ન કરીએ છીએ જે ''બે પ્રકારના ભગવાનના ભક્ત છે તેમાં એકને તો ભગવાનને વિષે અત્યંત પ્રીતિ છે અને ભગવાનનાં દર્શન વિના ક્ષણમાત્ર પણ રહેવાતું નથી અને તેનો પ્રેમ બાહેર પણ ઘણો દીઠામાં આવે છે. અને બીજો જે ભગવાનનો ભક્ત છે તેને તો આત્મનિષ્ઠા પણ છે અને વૈરાગ્ય પણ પરિપૂર્ણ છે અને ભગવાનને વિષે પ્રીતિ પણ છે તો પણ તેનો પ્રેમ પ્રથમ કહ્યો જે ભક્ત તેના જેવો જણાતો નથી અને પ્રથમ કહ્યો તેને તો આત્મનિષ્ઠા ને વૈરાગ્ય એ બેય નથી તો પણ એની ભક્તિ અતિશે શોભે છે. અને આત્મનિષ્ઠા ને વૈરાગ્યે યુક્ત છે તો પણ તેની ભક્તિ તો પ્રથમ કહ્યો જે ભક્ત તેના જેવી શોભતી નથી, એ બે પ્રકારના ભક્તમાં કેની ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે ? ને કેની ભક્તિ કનિષ્ઠ છે ? એ પ્રશ્ન છે'' પછી સ્વયંપ્રકાશાનંદ સ્વામી બોલ્યા જે, આત્મનિષ્ઠા અને વૈરાગ્ય નથી તો પણ જેને ભગવાનમાં અતિશે પ્રેમ છે તેજ સરસ છે.'' પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે ''જેને વૈરાગ્ય ને આત્મનિષ્ઠા નથી તેને શ્રેષ્ઠ કહો છો તે શી સમજણે કહો છો ? કેમ જે એ તો દેહાભિમાની છે માટે જ્યારે એના દેહને સુખ થાય એવા પંચવિષયનો યોગ થશે ત્યારે એને વિષયમાં પ્રીતિ થઇ જશે, પછી ભગવાનને વિષે એવી પ્રીતિ નહિ રહે તેને તમે શ્રેષ્ઠ કેમ કહો છો ?'' પછી સ્વયંપ્રકાશાનંદ સ્વામી બોલ્યા જે, જેને વિષયમાં પ્રીતિ થઇ જાય એને અમે પ્રેમી કહેતા નથી, અમે તો ગોપીયો [૧]જેવા ભક્ત હોય તેને કહીએ છીએ.

પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, ગોપીયો કાંઇ ભોળિયો નહોતી, એતો આત્મનિષ્ઠા ને વૈરાગ્યે યુક્ત હોય તેની સમજણને ઉલ્લંઘી જાય એવી ડાહિયો હતી, જેમ કોઇક રાજનીતિનો જાણનારો હોય ને તે બોલે તેના જેવું તો ગોપીયુંને બોલ્યામાં ડહાપણ હતું,

અને ભગવાનને પણ જેમ યથાર્થપણે જાણ્યા જોઈએ તેમ જાણતી હતી અને સર્વે યાદવમાં અતિશે ડાહ્યા ને ભગવાનના ચોવટીયા એવા જે ઉદ્ધવજી તે ગોપીયોની સમજણ જોઈને ગદ્‌ગદ્ કંઠ થઈ ગયા અને તે ઉદ્ધવજી એમ બોલ્યા જે, 'ગોપીયો પાસે મને જ્ઞાન કહેવા મોકલ્યો તે તો ભગવાને મારી ઉપર અતિશે અનુગ્રહ કર્યો.' અને પોતે ગોપીયોને ઉપદેશ કરવા ગયા હતા પણ ગોપીયુંનાં વચન સાંભળીને પોતે સામો ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો. અને તમે કહેશો જે,'ગોપીયો તો એવી બુદ્ધિમાન નહોતી' તો એમાં તો મુગ્ધા, મધ્યા અને પ્રૌઢા એ ત્રણ પ્રકારના ભેદ હતા, તેમાં મુગ્ધાનું એવું લક્ષણ છે જે એક તો ભગવાન ઉપર ધોખો ઘણો કરે અને એમ બોલે જે 'અમે તમારે અર્થે કરી કરીને મરી ગયાં તો પણ તમે નજરમાં લાવતા નથી અને એમ કરતાં જો વધુ છેડે તો ભગવાન સાથે રીસ કરે અને તોછડાં તોછડાં વચન બોલે જે 'જાણીએ જે હમણાં વિમુખ થઈ જશે એવી જાતનાં જેનાં શાસ્ત્રને વિષે વચન હોય તે ગોપીને મુગ્ધા જાણવી. અને જે મધ્યા હોય તેતો કોઈ દિવસ ભગવાન સામો ક્રોધ ન કરે અને તોછડું વચન પણ ન કહે અને ડહાપણે કરીને યુક્તિ યુક્તિએ પોતાનું સ્વાર્થીપણું બીજાને જણાવા દે નહિ અને પોતાનું કામ સાધે તે ભેળું ભગવાનનું ગમતું કરે પણ એકલું ભગવાનનું ગમતું કરે નહિ. અને જો ભગવાનનુંજ ગમતું કરવું પડે તો પણ કાંઈક પોતાનું ગમતું કરવાની યુક્તિ જરૂર રાખે, એવાં જેનાં શાસ્ત્રને વિષે વચન હોય તે ગોપીને મધ્યા જાણવી. અને જે પ્રૌઢા હોય તે તો કેવળ ભગવાનના ગમતા પ્રમાણેજ ચાલે અને કોઈ રીતે પોતાના સ્વાર્થને અર્થે યુક્તિ કરે નહિ અને કેવળ ભગવાનને રાજી કરવાને ઈચ્છે અને જે રીતે ભગવાન રાજી થાય તે રીતેજ પોતે રાજી રહે અને પોતાની બરોબરની જે બીજી ગોપીયો હોય તે ઉપર ઈર્ષ્યા, ક્રોધ કરેજ નહિ અને માન મત્સર આદિક સર્વે વિકારનો ત્યાગ કરીને ભગવાનની સેવામાં સાવધાન રહે અને જેણે કરીને ભગવાન કુરાજી થાય તેવું આચરણ તો મન, કર્મ, વચને કરીને કોઈ કાળે કરે નહિ, એવાં જેનાં શાસ્ત્રમાં વચન હોય તે ગોપીને પ્રૌઢા જાણવી. એવી રીતે મુગ્ધા, મધ્યા અને પ્રૌઢા એવા ગોપીયોના ભેદ છે, માટે ગોપીયુંની સમજણમાં તો અતિશે વિવેક હતો તે માટે એની પ્રીતિ અણસમજણની કહેવાય નહિ અને ગોપીયો તો યથાર્થ ભગવાનના મહિમાને જાણતી હતી અને તે મહિમાને પ્રતાપે કરીને આત્મનિષ્ઠા અને વૈરાગ્ય સહેજે એના હૈયામાં વર્તતા હતા, માટે એ ગોપીયોને વિષે તો આત્મનિષ્ઠા ને વૈરાગ્ય આદિક અનંત જે કલ્યાણકારી ગુણ તે ભગવાનના માહાત્મ્યને પ્રતાપે કરીને સર્વે સંપૂર્ણ હતા.

અને એવા ભક્તની રીત તો આમ છે જે, 'શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ' એજે પંચ વિષય તે ભગવાન સંબંધીજ ઈચ્છે પણ બીજા કોઈ સંબંધી ઈચ્છે નહિ, અને ભગવાનને વિષે એ પંચવિષયે કરીને જે અતિશે હેત તે હેતે કરીને વૈરાગ્ય ને આત્મનિષ્ઠા નથી તો પણ ભગવાન વિના બીજો કોઈ જગતનો ઘાટ હૈયામાં થાય નહિ.' અને જેમ વર્ષાદ ન વરસ્યો હોય ત્યારે નાના પ્રકારનાં તૃણનાં જે બીજ તે પૃથ્વી ઉપર કાંઈએ ભાસે નહિ અને જ્યારે વર્ષાદ વરસે, ત્યારે એટલાં તૃણઉગે જે પૃથ્વીજ દેખાય નહિ, તેમ જે આત્મનિષ્ઠા ને વૈરાગ્યે કરીને રહિત છે તેને જો ભગવાન વિના બીજા કોઈ વિષયના ઘાટ જણાતા નથી તોય પણ જ્યારે એને કુસંગનો યોગ થશે ત્યારે વિષયના ઘાટ થવા લાગશે ને બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ જશે ને પરમેશ્વરની તો હૈયામાં સ્મૃતિ પણ નહિ રહે ને અખંડ વિષયનું ધ્યાન થશે. પછી એ જે વૈરાગ્ય ને આત્મનિષ્ઠા વિનાનો પ્રેમી તેને એમ ભાસશે જે,'મારે ભગવાનમાં લેશ માત્ર પ્રીતિ નથી, માટે આત્મનિષ્ઠા ને વૈરાગ્ય વિનાનો જે પ્રેમી ભક્ત જણાતો હોય તે તો અતિશે ન્યૂન છે. અને જેને આત્મનિષ્ઠા છે, વૈરાગ્ય છે ને ભગવાનમાં પ્રીતિ પણ સાધારણ જેવી જ છે તે તો એમ જાણે છે જે, "મારા જીવાત્માને વિષેજ આ ભગવાનની મૂર્તિ અખંડ વિરાજમાન છે' એમ જાણીને ઉપરથી તો ભગવાનની મૂર્તિનાં દર્શન, સ્પર્શાદિકને વિષે આતુરતા જેવું નથી જણાતું ને શાંતપણા જેવું જણાય છે તો પણ એની પ્રીતિનાં મૂળ ઉંડાં છે તે કોઈ કુસંગને યોગે કરીને પણ એની પ્રીતિ ઓછી થાય એવી નથી, માટે એ ભક્ત શ્રેષ્ઠ છે ને એકાંતિક છે. **ઇતિ વચનામૃતમ્ ॥૧૫॥ ॥૯૩॥**

સંવત્ ૧૮૭૭ ના ભાદરવા સુદિ ૫ પંચમીને દિવસ શ્રીજી મહારાજ ગામ શ્રીસારંગપુર મધ્યે જીવાખાચરના ઓરડાની ઓસરીએ ઢોલિયા ઉપર વિરાજમાન હતા ને સર્વે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં, અને પોતાના મુખારવિંદની આગળ મુનિ તથા દેશદેશના હરિભક્તની સભા ભરાઈને બેઠી હતી.

પછી પરમાનંદ સ્વામીએ પ્રશ્ન પુછ્યો જે, " શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે જે, 'શ્રી નરનારાયણ ઋષિ જે તે બદરિકાશ્રમમાં રહ્યા થકા આ ભરતખંડના સર્વે મનુષ્યના કલ્યાણને અર્થે અને સુખને અર્થે તપને કરે છે.' ત્યારે સર્વે મનુષ્ય કલ્યાણના માર્ગને વિષે કેમ નથી પ્રવર્તતાં ?" પછી શ્રીજી મહારાજ બોલ્યા જે, "એનો ઉત્તર તો તે શ્રીમદ્ભાગવતના પંચમ સ્કંધને વિષે જ છે જે, 'એ ભગવાન તપ કરે છે તે તો પોતાના ભક્તને અર્થે કરે છે પણ અભક્તને અર્થે નથી કરતા.' કેવી રીતે તો આ ભરતખંડને વિષે અતિશે દુર્લભ એવું જે મનુષ્ય દેહ તેને જાણીને જે જન ભગવાનના શરણને પામે છે ને ભગવાનની ભક્તિ કરે છે તે જનના અનુગ્રહને અર્થે તપસ્વિના જેવો છે વેષ જેનો એવા જે શ્રીનરનારાયણ ભગવાન તે જે તે કૃપાએ કરીને મોટું તપ કરે છે અને પોતાને વિષે નિરંતર અધિક પણે વર્તતા એવા જે ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઉપશમ, ઐશ્વર્ય આદિક ગુણ તેણે યુક્ત એવું જે તપ તેને કરતા થકા તે ભગવાન જે તે આ જગતનો રાત્રિપ્રલય થાય ત્યાં સુધી બદરીકાશ્રમને વિષે રહ્યા છે અને ભરતખંડને વિષે રહ્યા જે તે પોતાના ભક્તજન તેમના

જે ધર્મ જ્ઞાનાદિક ગુણ તે જે તે અતિશે અલ્પ હોય તો પણ તે ભગવાનના ગુણે યુક્ત તપને પ્રતાપે કરીને થોડાક કાળમાં જ અતિશે વૃદ્ધિને પામે છે. અને તે પછી તે ભક્તજનના હૃદયને વિષે ભગવાનની ઈચ્છાએ કરીને જણાતું જે અક્ષર બ્રહ્મમય એવું તેજ તેને વિષે સાક્ષાત્ એવા જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેનું દર્શન થાય છે, એવી રીતે જે પોતાના ભક્ત છે તેમનું તે ભગવાનના તપે કરીને નિર્વિઘ્ન કલ્યાણ થાય છે પણ જે ભગવાનના ભક્ત નથી તેમનું કલ્યાણ થતું નથી, એવી રીતે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે.'' **ઇતિ વચનામૃતમ્ ॥૧૬॥**

સંવત્ ૧૮૭૭ના ભાદરવા સુદિ ૬ છઠને દિવસ સંધ્યા સમે શ્રીજી મહારાજ ગામ શ્રીસારંગપુર મધ્યે જીવાખાચરના ઓરડાની ઓસરીએ ઢોલિયા ઉપર વિરાજમાન હતા ને સર્વે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં અને પોતાના મુખારવિંદની આગળ મુનિ તથા દેશદેશના હરિભક્તની સભા ભરાઈને બેઠી હતી.

પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, ભગવાનના ભજનનો કરનારો જે જીવ તેની દૃષ્ટિ જેમ જેમ સૂક્ષ્મ થતી જાય છે તેમ તેમ એને પરમેશ્વરનું પરપણું જણાતું જાય છે અને ભગવાનનો મહિમા પણ અધિક અધિક જણાતો જાય છે, તે જ્યારે એ ભક્ત પોતાને દેહરૂપે માનતો હોય ત્યારે ભગવાનને જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિના સાક્ષી જાણે અને જ્યારે પોતાને જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ થકી પર માને ત્યારે ભગવાન તે થકી પર ભાસે છે, પછી જેમ જેમ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ થતી જાય તેમ તેમ ભગવાનને પોતા થકી પર જાણતો જાય અને મહિમા પણ વધુ વધુ સમજતો જાય અને પછી જેમ જેમ પોતાની વૃત્તિ હેતે કરીને ભગવાન સંઘાથે ચોટતી જાય તેમ તેમ ઉપાસના સુધી દૃઢ થતી જાય, ત્યાં દૃષ્ટાંત છે જેમ સમુદ્ર છે તેને વિષે કીડી પણ જઈને પાણી પીવે અને ચરકલું પણ પીવે ને મનુષ્ય, પશુ, ઘોડા, હાથી તથા મોટા મોટા મગર, મત્સ્ય એ સર્વે સમુદ્રનું જળ પીને બળીયા થાય છે પણ સમુદ્ર લેશમાત્ર ઓછો થતો નથી, અને જે જે જીવનું જેવું જેવું મોટું ગજું હોય તે તે જીવ તે પ્રમાણે સમુદ્રનો મહિમા વધુ જાણે છે, વળી બીજું દૃષ્ટાંત છે જેમ આકાશ છે તેને વિષે મચ્છર ઉડે ને ચરકલું ઉડે ને સમળા ઉડે ને સીચાણો પણ ઉડે ને અનળ પક્ષી પણ ઉડે ને ગરૂડ પણ ઉડે તો પણ એ સર્વેને આકાશ અપારનો અપાર રહેછે, અને જેને પાંખને વિષે વધુ બળ હોય તે આકાશનો મહિમા વધુ જાણે છે. અને પોતાને વિષે ન્યૂનપણું સમજતો જાય છે, તેમ મરીચ્યાદિક પ્રજાપતિની પેઠે અલ્પ ઉપાસનાવાળા ભક્ત તો મચ્છર જેવા છે અને બ્રહ્માદિકની પેઠે તેથી અધિક ઉપાસનાવાળા ભક્ત તો ચરકલાં જેવા છે. અને વિરાટપુરૂષાદિકની પેઠે તેથી અધિક ઉપાસનાવાળા ભક્ત તો સમળા જેવા છે. અને પ્રધાનપુરૂષની પેઠે તેથી અધિક ઉપાસનાવાળા ભક્ત તો સીચાણા જેવા છે. અને શુદ્ધ પ્રકૃતિ-પુરૂષની પેઠે તેથી અધિક ઉપાસનાવાળા ભક્ત તો અનળ પક્ષી જેવા છે. અને અક્ષરધામમાં રહેનારા જે અક્ષરમુક્ત તેની પેઠે તેથી અધિક ઉપાસનાવાળા ભક્ત તો ગરૂડ જેવા છે. અને એ સર્વે ભક્ત જેમ જેમ વધુ વધુ સામર્થિને પામ્યા છે તેમ તેમ ભગવાનનો મહિમા વધુ વધુ જાણતા ગયા છે, અને જેમ જેમ વધુ સામર્થિને પામતા ગયા તેમ તેમ ભગવાનને વિષે સ્વામી-સેવકપણાનો ભાવ પણ અતિ દૃઢ થતો ગયો છે. અને જ્યારે ભજનનો કરનારો જીવરૂપે હતો, ત્યારે એ જીવમાં ખદ્યોત જેટલો પ્રકાશ હતો, પછી જેમ જેમ ભગવાનનું ભજન કરતાં કરતાં આવરણ ટળતું ગયું તેમ તેમ દીવા જેવો થયો, પછી મસાલ જેવો થયો, પછી અગ્નિની જ્વાળા જેવો થયો, પછી દાવાનળ જેવો થયો, પછી વીજળી જેવો થયો, પછી ચન્દ્રમા જેવો થયો, પછી સૂર્ય જેવો થયો, પછી પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવો થયો, પછી મહાતેજ જેવો થયો, એવી રીતે પ્રકાશ પણ વૃદ્ધિને પામ્યો અને સામર્થિ પણ વૃદ્ધિને પામી અને સુખ પણ વૃદ્ધિને પામ્યું. એવી રીતે ખદ્યોતથી કરીને મહાતેજ પર્યંત આદ્ય, મધ્ય, અને અંત જે ભેદ કહ્યા તે સર્વે મુક્તના ભેદ છે, તે જેમ જેમ અધિક સ્થિતિને પામતા ગયા ને ભગવાનનો મહિમા અધિક જાણતા ગયા તેમ તેમ મુક્તપણામાં વિશેષપણું આવતું ગયું.'' એમ કહીને શ્રીજી મહારાજ જયસચ્ચિદાનંદ કહીને ઉઠ્યા, પછી આંબલીની ડાળખીને ઝાલીને ઉગમણે મુખારવિંદે ઉભા રહ્યા થકા બોલ્યા જે, ''જેમ પુનમના ચંદ્રમાનું મંડળ હોય તે અહીંથી તો નાની થાળી જેવું દેખાય છે પણ જેમ જેમ એની સમીપે જાય તેમ તેમ મોટું મોટું જણાતું જાય પછી અતિશે ઢુંકડો જાય ત્યારે તો દ્રષ્ટિ પણ પહોંચી શકે નહિ એવું મોટું જણાય, તેમ માયારૂપી અંતરાય ટળીને જેમ જેમ ભગવાનને ઢુંકડું થવાય છે તેમ તેમ ભગવાનની પણ અતિ અપાર મોટપ જણાતી જાય છે અને ભગવાનને વિષે દાસપણું પણ અતિદૃઢ થતું જાય છે. **ઇતિ વચના.॥૧૭॥૯૫॥**

સંવત્ ૧૮૭૭ના ભાદરવા શુદિ ૮ આઠમને દિવસ સ્વામી શ્રી સહજાનંદજી મહારાજ ગામ શ્રી સારંગપુર મધ્યે જીવાખાચરના દરબારમાં ઉત્તરાદે બાર ઓરડાની ઓસરીએ વિરાજમાન હતા ને ધોળો ખેસ પહેર્યો હતો ને ધોળી ચાદર ઓઢી હતી અને મસ્તક ઉપર શ્વેત પાઘ બાંધી હતી ને ઉત્તરાદે મુખારવિંદે વિરાજમાન હતા અને પોતાના મુખારવિંદની આગળ મુનિ તથા દેશદેશના હરિભક્તની સભા ભરાઈને બેઠી હતી.

પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, જે શ્રદ્ધાવાન પુરૂષ હોય અને તેને જો સાચા સંતનો સંગ મળે અને તે સંતના વચનને વિષે શ્રદ્ધાવાન થાય તો એના હૃદયને વિષે સ્વધર્મ, વૈરાગ્ય, વિવેક, જ્ઞાન, ભક્તિ આદિક જે કલ્યાણકારી ગુણ તે સર્વે પ્રકટ થઈ આવે છે અને કામ, ક્રોધાદિક જે વિકાર તે બળી જાય છે, અને જો કુસંગ મળે ને કુસંગીના વચનને વિષે શ્રદ્ધાવાન થાય તો વૈરાગ્ય, વિવેકાદિક જે ગુણ તે સર્વે નાશ પામી જાય છે, જેમ ખાર ભૂમિ હોય ને તેને વિષે ગમે તેટલો મેઘ વરસે પણ તેમાં તૃણાદિક ઉગતાં ન હોય અને

તેજ ખાર ભૂમિને વિષે જો પાણીની રેલ આવે તો ખાર સર્વે ધોવાઈ જાય અને જે ઠેકાણે ખાર હતો તે ઠેકાણે કાંપ ચડી જાય. પછી તે કાંપ ભેળાં વડ, પિંપળા આદિક વૃક્ષનાં બીજ આવ્યાં હોય તે બીજ ઉગીને મોટાં મોટાં વૃક્ષ થાય છે, તેમ જેના હૃદયને વિષે પૂર્વે કહ્યા જે સ્વધર્માદિક ગુણ તે દઢ હોય અને જગત સંબંધી વિષયસુખનો અંકુર પણ ઉઠે એમ ન હોય ને તેને જો કુસંગ થાય તો તેના હૃદયને વિષે કુસંગરૂપી પાણીને વેગે કરીને જગતવાર્તારૂપીઓ આવીને કાંપ ભરાય પછી તે કાંપમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરાદિક જે બીજ રહ્યાં છે તે સર્વે ઉગીને મોટાં મોટાં વૃક્ષ થાય છે. માટે ભગવાનના ભક્ત હોય તેને કોઈ દિવસ કુસંગ ન કરવો. અને વળી પોતામાં કોઈ સ્વભાવ હોય ને તેને સંતનો સમાગમ કરીને સમજી વિચારીને ટાળે તો તે સ્વભાવનો નાશ થઈ જાય છે, પણ મુર્ખાઈએ કરીને ગમે તેટલા ઉપાય કરે તોય ભૂંડો સ્વભાવ ટળે નહિ.અને મૂર્ખ હોય તે જ્યારે મુંઝાય ત્યારે કાંતો સુઈ રહે ને કાંતો રૂવે, અને કાંતો કોઈક સાથે વઢે, ને કાંતો ઉપવાસ કરે એ ચાર પ્રકારે કરીને મુંઝવણ ટાળ્યાનો ઉપાય કરે અને એમ કરતાં જો અતિશે મુંઝાય તો છેલી બાકી મરે પણ ખરો, એવી રીતે મૂર્ખને શોક ટાળ્યાનો ઉપાય છે, પણ એમ કર્યા થકી દુઃખ પણ ટળે નહિ ને સ્વભાવ પણ ટળે નહિ અને સમજીને ટાળે તો દુઃખ ને સ્વભાવ એ બેય ટળી જાય, માટે સમજુ હોય તેજ સુખી થાય છે. અને જેમ અગ્નિની મોટી જ્વાળા હોય ને જો ઉપરથી જળ વરસે તો તે તત્કાળ ઓલાઈ જાય અને વિજળીના અગ્નિનો તો થોડોક ઝબકારો થતો હોય પણ તે અગ્નિ મેઘની ઘટામાં રહે છે તોપણ ઓલાતો નથી તેમ સમજ્યા વિના ગમે તેટલો વૈરાગ્ય હોય અથવા ભગવાનમાં પ્રીતિ હોય તો પણ અગ્નિની જ્વાળાની પેઠે કુસંગરૂપી જળે કરીને સર્વે નાશ થઈ જાય છે અને સમજીને જે વૈરાગ્યને પ્રીતિ હોય તે તો વિજળીના અગ્નિ જેવી છે તે થોડી હોય તો પણ નાશ ન પામે.

પછી નિર્વિકારાનંદ સ્વામીએ પુછ્યું જે ''હે મહારાજ ! કોઈક પુરૂષમાં ક્રોધાદિક ભૂંડા સ્વભાવ હોય તે ટળે કે ન ટળે ?'' પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, ''જેમ વાણિયો હોય તે જેટલો વેપાર કરે તેનું નામું માંડી રાખે છે તેની પેઠે જે દિવસ થકી સત્સંગ થયો છે તે દિવસથી જેણે નામું માંડી રાખ્યું હોય તેનો સ્વભાવ ટળે છે અને તે એમ વિચારે જે 'જ્યારે મારે સત્સંગ નહોતો ત્યારે મારે આટલો મલિન સ્વભાવ હતો, અને સત્સંગ કર્યા પછી આટલો સ્વભાવ ઉત્તમ થયો છે અને વર્ષોવર્ષ પોતાનો વધારો થતો હોય અથવા કાંઈ ફેર રહેતો હોય તે સર્વેને તપાસ્યા કરે, પણ મૂર્ખ વાણિયો જેમ નામું માંડે નહિ તેની પેઠે ન કરે. એવી રીતે જે સત્સંગ કરીને પોતાનો જો તપાસ કરતો રહે તો તેના જે જે સ્વભાવ હોય તે સર્વે નાશ પામી જાય છે.

પછી મુક્તાનંદ સ્વામીએ પુછ્યું જે, ''કુસંગ હોય ત્યારે ભૂંડો સ્વભાવ હોયજ પણ સંતનો સમાગમ કરીને પછી મલિન સ્વભાવ આવી જાય છે તેનું શું કારણ છે ?'' પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, જ્યારે બાળ અવસ્થા હોય ત્યારે કામ, ક્રોધ, લોભાદિક શત્રુ હોય નહિ અને ભગવાનમાં પ્રીતિ પણ વિશેષ હોય, પછી જ્યારે યુવા અવસ્થા આવે ત્યારે કામાદિક શત્રુનો વધારો થાય અને દેહાભિમાન પણ વધે. પછી તે જો જે સંતને વિષે કામાદિકશત્રુ ન હોય તથા દેહાભિમાને રહિત હોય એવા સંતનો સમાગમ રાખે તો યુવા અવસ્થારૂપી સમુદ્રને તરી જાય છે, અને જો એમ ન કરે તો કામાદિક શત્રુએ કરીને પરાભવ પામીને ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. અને જેની પ્રૌઢ અવસ્થા હોય અને તે સત્સંગ કરતાં થકાં બગડે છે તેનું તો કારણ એ છે જે મોટા પુરૂષ હોય તેને વિષે જે જે જાતના દોષ પરઠે તે તે જાતના દોષ પોતાના હૈયામાં આવીને નિવાસ કરે છે અને જો મોટા પુરૂષના ગુણનું ગ્રહણ કરે અને એમ જાણે જે, 'મોટા પુરૂષ જે જે સ્વભાવ રાખે છે તે તો જીવના કલ્યાણને અર્થે છે અને મોટા પુરૂષ તો નિર્દોષ છે અને મને દોષ જણાણો તે તો મારી કુમતિએ કરીને જણાણો છે' એમ વિચારીને સત્પુરૂષનો ગુણ ગ્રહણ કરે અને પોતાના અપરાધને ક્ષમા કરાવે તો તે પુરૂષની મલિનતા મટી જાય છે.

પછી મહાનુભાવાનંદ સ્વામીએ પુછ્યું જે ''રાજસી, તામસી ને સાત્ત્વિકી એ જે ત્રણ ગુણના સ્વભાવ તે સાધન કરતાં થકાં ટળે છે કે નથી ટળતા ?'' પછી શ્રીજી મહારાજ બોલ્યા જે, એ સર્વે સ્વભાવ ટાળ્યા ટળે છે.'' પછી વળી મહાનુભાવાનંદ સ્વામીએ પુછ્યું જે ''દુર્વાસાદિક મુક્ત થયા છે તો પણ તે તામસી કેમ રહ્યા છે ?'' પછી શ્રીજીમહારાજ બોલ્યા જે, દુર્વાસાદિકમાં જે તમોગુણ આદિક ગુણ વર્તે છે તે તો પોતાને એ ગુણ રાખવા છે માટે રહ્યા છે અને તે એમ જાણે છે જે, 'કોઈક અવળો ચાલતો હોય તેને શિક્ષા કર્યા સારૂં આપણે તમોગુણ છે તે બહુ રૂડો છે' એમ ગુણ જાણીને રાખ્યો છે અને જ્યારે પોતામાં જે સ્વભાવ વર્તતો હોય ને તે ઉપર અભાવ આવે જે ''હું ભગવાનનો ભક્ત છું તે મારે આવો ભૂંડો સ્વભાવ જોઈએ નહિ,' એવી રીતે દોષરૂપ જાણીને જે જે સ્વભાવને તજવાને ઈચ્છે તો ભગવાનને પ્રતાપે કરીને તે તે સ્વભાવની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. **ઇતિ વચનામૃતમ્ ॥૧૮॥ ॥૯૬॥**

શ્રીસારંગપુર પ્રકરણં સમાપ્તમ્